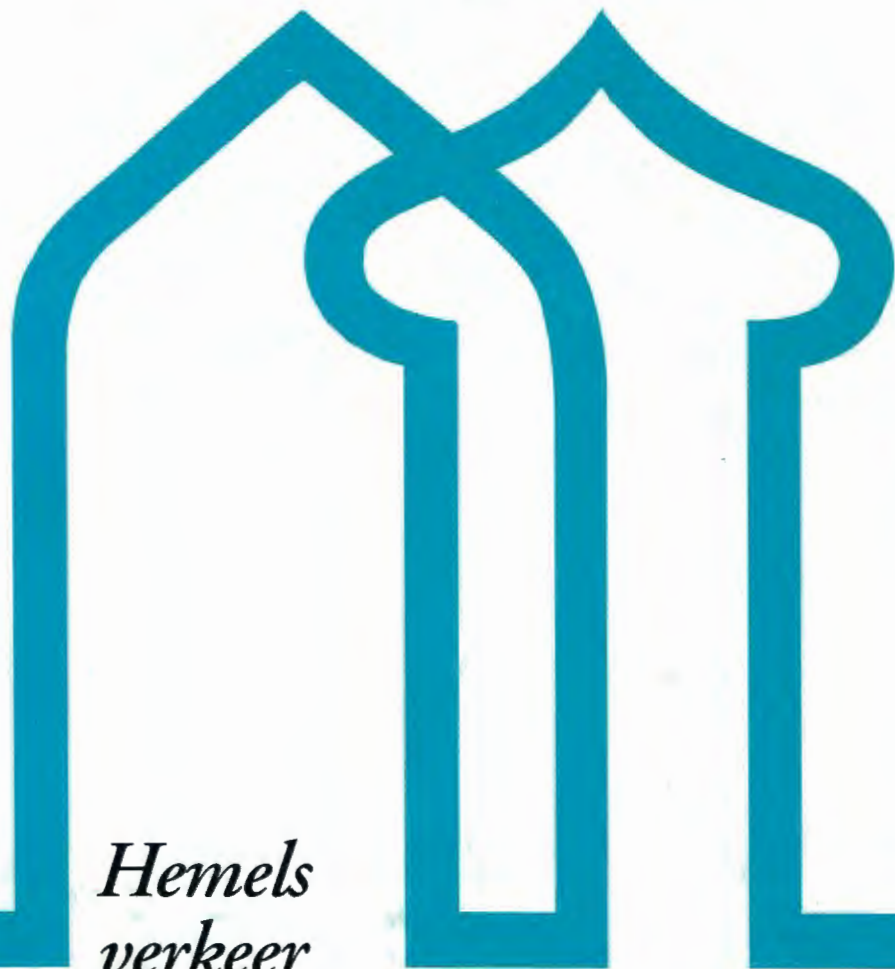

CHRISTENEN

begrip

MOSLIMS

1996
JAARGANG 22
NUMMER 129

*Hemels
verkeer*

begrip

Een tijdschrift, dat vanuit de RK-Kerk, de Nederlandse Hervormde kerk en de Gereformeerde kerken in Nederland streeft naar het kweken van onderling begrip tussen Moslims en Christenen en gelovigen van beide godsdiensten oproept tot ontmoeting, met respect en behoud van eigen identiteit.

BUREAUS VOOR ONTMOETING MET MOSLIMS

R.K. Kerk: Drs. L. van Oers, Cura Migratorium,
Luybenstraat 17, 5211 BR 's-Hertogenbosch. Tel. 073-6145159
Katholieke kerk in België: S. Lambregs, pr.
Kastertstraat 19, B-3600 Genk, België, tel. (+32) 089-352 883
Ned. Herv. Kerk: Mevr. Josien Folbert, 'Kerk en Wereld',
Postbus 19, 3970 AA Driebergen. Tel. 0343 - 512241
Gereformeerde kerken: Drs. C. van 't Leven, Dienstencentrum,
Postbus 203, 3830 AE Leusden, Tel. 033 - 4960360/ 4960329

REDACTIE:

M van den Boom
J. Folbert (contactpersoon NHK)
S. Lambregs
N. Landman
L. van Oers (contactpersoon RKK)
C. van 't Leven (contactpersoon GKN)
G. Spielman
K. Steenbrink (eindredactie)

Uitgever/ Redactie en administratie:

'Cura Migratorium'
Luybenstraat 17
5211 BR 's-Hertogenbosch
Tel 073 - 6145159
Fax 073 - 6131175

Abonnementen:

f 25,- / 450 Bfrs per jaar (5 nummers)
Losse nummers: f 6,50 / 120 Bfrs
Giro 4300211 t.n.v. Begrip/ Cura Migratorium
België: Kredietbank 453-0258581-69
t.n.v. Begrip, Kastertstraat 19, 3600 Genk.

Abonnementen kunnen elk gewenst moment ingaan en worden automatisch verlengd, tenzij vier weken voor het begin van het nieuwe kalenderjaar schriftelijk wordt opgezegd.

Advertentietarieven op aanvraag.

Voor het overnemen van artikelen is toestemming van de uitgever nodig.

Tekeningen: F. Kalb

NIEUWE MOSKEEËN

De meeste moskeeën in West-Europa zijn gevestigd in bestaande panden: flats, grote huiskamers of zelfs zolders van grote huizen in de oude binnensteden. Regelmatig ook worden 'overbodige' kerkgebouwen overgenomen van christelijke kerken. Daar zou je een theologische grondslag voor kunnen bedenken: islam als een nieuwe loot aan de joods-christelijke traditie. Toch wordt dit niet ideaal gevonden: de 'echte moskee' als een gebouw, dat helpt bij de opbouw van de gemeenschap en bij het gebed tot God, moet indien mogelijk toch helemaal volgens de stijl van de gemeenschap zijn ontworpen en gebouwd. Het hoofdartikel in dit nummer van BEGRIP is van de hand van Barbara Dijker, die als studente kunstgeschiedenis in Utrecht een scriptie schreef over alle 23 nieuwbouwmoskeeën in Nederland en deze voor ons heeft willen bewerken.

INHOUDSOPGAVE BEGRIP NO. 129, MEI 1996

Leerhuis: Hemels verkeer (Sajidah Abdus Sattar)	2
Een minaret in het stadsgezicht (Barbara Dijker)	6
Moslims in Europa	21
Boeken	29
Cursussen en ontmoetingen	36

HEMELS VERKEER

Sajidah Abdus Sattar

"In de hemelen en de aarde zijn zeker tekenen voor de gelovigen (K. 45:3)."

De hemel als symbool van het geestelijke en de aarde als dat van het materiële ligt zo voor de hand en wordt zo universeel toegepast dat het nauwelijks argumenten behoeft. De wereld van God (of goden) wordt in de meeste culturen in de hoogte geprojecteerd; als het niet boven de wolken is, dan toch minstens op een berg. De communicatie van God met het aardwezen mens en, omgekeerd, diens contact met de ideële, geestelijke wereld zou omschreven kunnen worden als het verkeer tussen hemel en aarde. En, zoals te verwachten, kent ook dat verkeer zijn kalme perioden en zijn spits-tijden. In de bijbelse geschiedenis heeft Jhwh het soms knap druk met de communicatie met aartsvaders en profeten op woestijnhoogten en op bergen, en soms zelfs via een ladder. Volgens het evangelie voer Jezus ten hemel en daalde de Heilige Geest neer op de apostelen.

Ook de koran rapporteert het nodige over de geestelijke verkeersdrukte. De hemel - in de metaforische betekenis veelal hemelen - staat symbool voor Gods goedgunstigheid. (Zou de verminderde regenval de afgelopen tijd misschien toch een boodschap inhouden?) Vanuit de hoogten dalen regen, engelen en openbaringen neer. Herhaaldelijk wordt in de koran, vaak in lyrische taal, verwezen naar het belang van hemelwater voor het leven op aarde. Enkele voorbeelden:

"O mensen, dien jullie Heer die jullie, en degenen die er vóór jullie waren, geschapen heeft. Wellicht zullen jullie godbewust worden. Hij is het die voor jullie de aarde als een rustbed heeft gemaakt en de hemel als een constructie. En die uit de hemel water heeft laten neerdalen en daarmee vruchten heeft voortgebracht voor jullie levensonderhoud" (K. 2:21-22).

"God laat uit de hemel water neerdalen om daarmee de aarde te doen herleven nadat zij dood was. Daarin is werkelijk een teken voor mensen die horen" (K. 16:65).

"En Wij (God) hebben uit de hemel gezegend water laten neerdalen en daarmee tuinen en graan voor de oogst laten groeien" (K. 50:9).

Maar meer nog dan een bron van water is de hemel de plek van waaruit de geestelijke krachten en machten neerdalen waaraan wij ons spiritueel kunnen laven.

"Wij (God) hebben hem nedergezonden in de nacht van qadr (kracht, maat, beslissing).

En weet je wat de nacht van qadr is?

De nacht van qadr is beter dan duizend maanden.

Daarin dalen de engelen en de Geest neer met elke beschikking, overeenkomstig de beslissing van hun Heer. Vrede tot aan de dageraad!" (K. 97:1-5)

In lijn met de oude voorstelling, wordt ook in de koran de goddelijke openbaring weergegeven als iets dat wordt neergezonden.

" - Alif Laam Miem -.

Dat is het geschrift waaraan geen twijfel is,

een leidraad voor hen die godbewust zijn, die geloven in het verborgene, het rituele gebed (salaat) verrichten en bijdragen geven van wat Wij (God) voor hun levensonderhoud hebben gegeven, en die geloven in wat aan jou (Mohammed) is neergezonden en in wat voorheen is neergezonden, en die overtuigd zijn van het hierna maals" (K. 2:1-4).

Het ontvangen van een openbaring moet een overrompelende ervaring zijn geweest. Het is niet verwonderlijk dat Mohammed wel wat bevestiging van zijn missie kon gebruiken.

"- Ya Sien -.

Bij de wijze koran!

Jij (Mohammed) behoort tot de gezonden op de rechte weg.

Het is een nederzending van de Machtige, de Barmhartige, opdat jij mensen waarschuwt van wie de voorvaders (nog) niet gewaarschuwd waren en daardoor vergeetachtig zijn" (K. 35:1-6).

Zelfs daarmee was Mohammed niet meteen enthousiast te krijgen voor zijn nieuwe taak. Er was goddelijke overredingskracht voor nodig om hem te overtuigen van zijn geschiktheid voor de profetische opdracht.

"En (ook) wie Wij (God) vóór jouw tijd

hebben uitgezonden waren slechts mannen aan wie Wij een openbaring gegeven hadden - vraag het dan maar aan hen die een vermaning hebben, als jullie het niet weten - met duidelijke bewijzen en de zubur (profetie?). En Wij hebben de vermaning tot jou neergezonden, opdat je de mensen duidelijk kunt maken wat voor hen is neergezonden en zodat zij wellicht zullen nadenken" (K. 16:43-44).

Ook Mohammeds omgeving moest worden overtuigd, omdat het ontvangen van een openbaring (*wahi*) nu eenmaal geen alledaagse gebeurtenis is.

"Bij de ster, wanneer zij valt - jullie metgezel dwaalt niet en is niet verdwaasd, noch spreekt hij naar eigen lust.

Dit is niet anders dan een ingegeven openbaring. Hem onderwees een grootmachtig, intelligent (wezen), staande hoog aan de horizon. Toen hij naderde liet hij zich neder - op twee booglenkten afstand of nog nader - en gaf Zijn die naar de openbaring.

Het gemoed bedroog hem niet in wat hij zag. Zullen jullie hem dan betwisten wat hij ziet?" (K. 53:1-12).

Er zijn talloze overleveringen bekend waarin de profeet Mohammed vertelt dat hij de koranverzen (*ayaat* = tekenen) gewoonlijk uit de mond van Gabriël ontving. In de koran wordt speciaal van Mozes gezegd dat hij sprak met God (K. 4:164). Overigens, het waren niet alleen mannen die openbaringen ontvingen. De vrouw van Abraham (Sara), de moeder van Mozes en Maria, de moeder van Jezus worden genoemd als ontvangsters van een goddelijke boodschap. Onder de personen die door God worden toegesproken, is ook Jezus (K. 5:110). Omgekeerd spreekt Jezus God ook aan met indrukwekkend resultaat, zoals in het verhaal van de wonderbaarlijke maaltijd.

"Toen zeiden de discipelen: O Jezus, zoon van Maria, kan uw Heer voor ons een tafel uit de hemel laten neerdalen? Hij zei: Weest godbewust, als jullie gelovig zijn.

Zij zeiden: Wij wensen ervan te eten, zodat onze harten gerustgesteld worden en zodat we weten dat u oprecht bent geweest met ons, en dat wij daarvan getuigen zijn.

Jezus, zoon van Maria, zei: O God, onze Heer, laat voor ons uit de hemel een tafel neerdalen die voor ons een feest zal zijn - voor de eerste en de laatste van ons - en een teken van U. En voorzie in ons levensonderhoud; U bent de beste Voorziener.

God sprak: Ik laat het voor jullie neerdalen. Wie van jullie daarna nog ongelovig is, die zal Ik straffen zoals Ik geen ander wezens straf" (K. 5:111-115).

Volgens de koran stierf Jezus niet aan het kruis, maar werd regelrecht opgenomen in de hemel; een verschijnsel dat geheel in lijn is met de vele andere wonderen die het leven van Jezus vervulden. "Toen zei God: O Jezus, Ik zal uw doodschuld invorderen en u opheffen tot Mij en u reinigen....(K 3:55)."

Jezus steeg ten hemel en blijft daar, volgens de interpretatie van sommigen tot dat hij in de eindtijd terug zal keren. Over een terugkeer van Jezus naar de aarde wordt in de koran (K. 4:159) echter niet echt duidelijkheid gegeven.

Terwijl Jezus als het ware met een enkele reis ten hemel steeg, werd Mohammed een retourtje gegund; een hemelreis waarvan hij terug kon keren. In dat opzicht vertoont zijn ervaring ook enige overeenkomst met de verlichtingservaring van prins Gautama Siddharta. Volgens boeddhistische overleveringen had de boeddha op een gegeven moment de keuze om het eeuwige

nirvana binnen te gaan of terug te keren naar de maya-wereld en de mensheid het verlossende dharma te onderwijzen. Dit doet enigszins denken aan het moment waarop, volgens de legende, aan Mohammad een kom wijn en een kom melk werd aangeboden. Door de melk aan te nemen, koos de profeet voor het voltooien van zijn taak in alle nuchterheid in plaats van de extase waarin alles behalve de godservaring uit zijn bewustzijn zou zijn verdwenen. Aldus een soefi-interpretatie.

De mysterieuze tocht van Mekka naar Jeruzalem (*isra*) en de hemelreis van Mohammed (*mi'raadj*) worden in onderdelen genoemd in de *hadieth*, waarbij tijd, precieze lokatie en de volgorde van de gebeurtenissen niet eenduidig zijn. Ook over de vraag of het gaat om een lijfelijke verplaatsing of om een weliswaar zeer reële, maar toch geestelijke ervaring hebben moslims vanaf een vroeg stadium verschil van meningen gekend. De meest letterlijke interpretatie, de fysieke variant, heeft tenslotte de meeste steun gekregen, omdat deze tevens een geestelijke interpretatie toelaat.

Het relaas van de hemelreis is een populair onderwerp geworden voor theologen, mystici, verhalenvertellers en, niet in het minst, schrijvers van de levensgeschiedenis van Mohammed (*siera*). Met name het werk van Ibn Ishaq (gest. 151 na de hidjra) werd door velen als model genomen en ontwikkelde tot een apart literair genre. Dat ook Europa daardoor beïnvloed is, blijkt bijvoorbeeld uit Dante's *Divina Commedia*.

Kort samengevat verhaalt Ibn Ishaq hoe de profeet 's nachts, gezeten op het wonderlijke rijdier Buraaq en met Gabriël als gids, verplaatst werd van Mekka van Jeruzalem. Daar hadden Abraham, Mozes, Jezus en vele andere

profeten van weleer zich verzameld om samen met Mohammed te bidden. Vervolgens verscheen een ladder van subtiele samenstelling waarlangs Mohammed en zijn gids naar boven klommen tot aan de poort van de laagste hemel. In de nabijheid daarvan bevond zich tevens de poort van de hel, die door Mohammed (ten bate van de morele instructie van zijn volgelingen) werd bezocht. In de eerste hemel ontmoette hij Adam, die de zielen van zijn nageslacht het kruispunt van hemel en hel ziet passeren.

De opstijgende reis vervolgend, betreedt Mohammed de tweede hemel waar hij Jezus en Johannes de Doper tegenkomt. In de derde hemel ontmoet hij Jozef, de zoon van Jakob, in de vierde Idries (Enoch?) en in de vijfde Aaron. Via de zesde hemel, waar hij Mozes ontmoet, bereikt de profeet de zevende hemel. Daar zetelt Abraham, die Mohammed binnen leidt in het paradijs. In gesprek met de Allerhoogste ontvangt Mohammed (en zijn gemeente) de opdracht van God voor het verrichten van het rituele gebed (*salaat*), vijftig maal per dag. Op de terugweg moedigt Mozes hem aan om een reductie te vragen, want vijftig gebeden zouden te veel zijn voor zwakke mensen. Eerst wordt een vermindering met tien verkregen. Met de aanmoediging van Mozes krijgt Mohammed steeds verdere reducties totdat er nog vijf gebeden over zijn. Daarna durft Mohammed niet verder af te dingen, omdat hem is toegezegd dat wie deze vijf-maal-daagse gebeden onderhoudt, daarvoor beloond zal worden

als waren het er vijftig. Tot zover Ibn Ishaq.

Veel literaire versies van de legende vertellen dat Mohammed zijn tocht vervolgt tot voorbij het punt waar zelfs de aartsengel Gabriël hem niet meer kan vergezellen. Van de geheime conversatie van God met Zijn profeet is niets anders gerapporteerd dan de bepalingen van de salaat. Uiteindelijk keert de profeet terug naar zijn plaats van vertrek in Mekka. Voorstanders van de mening dat het om een spirituele ervaring gaat, verhalen dat het bed van de profeet bij terugkeer nog warm was en een kom water die bij vertrek was omgestoten, nog niet geheel leeg was gelopen. Het is begrijpelijk dat deze interpretatie met enthousiasme is omarmd door mystiek aangelegde moslims die daarmee de betrekkelijkheid van tijd en ruimte konden aangegeven.

Zowel binnen moslimkringen als in de interreligieuze dialoog is het geloof in de mogelijkheid en de realiteit van 'hemels verkeer' van buitengewoon groot belang. De gedachtenwisseling van gelovigen mag niet beperkt blijven tot het niveau van rationele feiten of zelfs tot sociale betrokkenheid. Hoe belangrijk deze op zichzelf ook zijn, formele kennis en medemenselijkheid komen pas tot hun volle recht in de bredere context van religieus beleven. Wanneer de ontmoeting van gelovige mensen leidt tot herkenning - en daarmee erkenning - van een gemeenschappelijke spiritualiteit, opent zich een nieuwe weg van werkelijk respect en verzoening.

EEN MINARET IN HET STADSGEZICHT

Drs. Barbara Dijker

Iedereen die in een aantal westerse steden om zich heen kijkt, ziet dat een minaret deel uit maakt van het stadsgezicht. Op zich is dit geen nieuw verschijnsel. Al op de wereldtentoonstelling van 1897 in Brussel was het Arabisch gestileerde paviljoen van E. van Humbek een trekpleister. En in 1909 en 1915 zijn in Dresden en Naarden sigarettenfabrieken in Arabische stijl uitgevoerd. Dat minaretten bij islamitische gebedshuizen behoren is echter wel een betrekkelijk nieuwe ontwikkeling in de Nederlandse steden.

In de afgelopen 20 jaar is het aantal minaretten in het Nederlandse stadsbeeld aanzienlijk toegenomen door de groei van het aantal moskeeën. Deze ontwikkeling is gepaard gegaan met de komst van de stroom arbeidsmigranten uit Marokko, Turkije en de migratie uit Suriname, waardoor de islam zijn eigenlijke intrede heeft gedaan in Nederland. Sinds 1971 is het aantal moslims in Nederland bijna vertienvoudigd van 54 duizend naar 566 duizend in 1993. Voor de moslims zijn er in 138 Nederlandse gemeenten 343 moskeeën. Allen voldoen aan de voornaamste functies van een moskee: ze bieden plaats voor religieuze bijeenkomsten en koranonderwijs. De moskeeën zijn wat architectuur betreft heel verschillend. Zo zijn er islamitische bouwtypen, houten noodgebouwen, woningen, leegstaande fabrieken, scholen, kerken en synagogen.

Voor mijn doctoraalscriptie kunstgeschiedenis, specialisatie bouwkunst, heb ik onderzoek gedaan naar gebouwen die

als moskee zijn ontworpen en als zodanig herkenbaar zijn door de aanwezigheid van een koepel, minaret of beiden. Vervolgens heb ik onderzocht of er een nieuw Nederlands of Westers type moskee ontstaat dan wel dat de elementen uit de cultuur van het land van herkomst bepalend zijn voor het architectonische ontwerp. Hiervoor heb ik in 1995 een registratie gemaakt van de 23 nieuw gebouwde moskeeën en de verschillen in vormgeving beschreven.

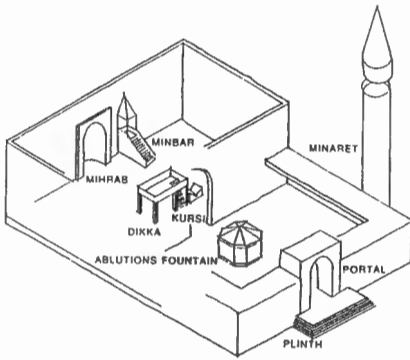
Moslims in Nederland zijn uit verschillende landen afkomstig. De nieuwbouw moskeeën zijn gebouwd voor moslims afkomstig uit vier landen, te weten Turkije, Marokko, Suriname en Indonesië (Molukken). Bij de beschrijving van de vormgeving van de moskeeën was een belangrijke onderzoeksvraag of er verschillen in architectonische vormgeving waarneembaar zijn en waarop deze gebaseerd zijn. Is het een verwijzing naar het land van herkomst van de opdrachtgevers of naar islamitische architectuur in het algemeen of is juist getracht de architectuur aan te passen aan de Nederlandse bebouwde omgeving?

Om te kunnen beoordelen of (delen van) de bouwwerken teruggrijpen naar het land van herkomst volgt een beknopt bouwhistorisch overzicht van de islamitische architectuur van deze vier landen. Dat de bouwkunst binnen de islamitische wereld verschillend is komt doordat de Arabische wereld een groot gebied besloeg. De islamitische deelrijken strekten zich uit over een groot gebied van Spanje en Noord-Afrika in het

Westen tot India en China in het Oosten.

De architectuur werd beïnvloed door de lokale cultuur waarvan de moslims bouwtechnieken overnamen. Voor de oorspronkelijke islamitische architectuur kon men slechts terug vallen op leembouw omdat er door de grotendeels zwerfvende Arabische volksstammen weinig werd gebouwd. De moslims selecteerden elementen uit de veroverde culturen om te zien welke bruikbaar waren en smolten dit samen tot een herkenbare unieke cultuur.

Turkije

De moskeearchitectuur in Turkije heeft een lange geschiedenis. Voor de architectuur van de hedendaagse moskeeën in Nederland en Turkije is de bouwkunst van het Osmaanse Rijk (1453-1923) het belangrijkste. In de centra van het rijk, Istanbul en Edirne, bouwden de Osmanen grootschalige moskeecomplexen in een bouwstijl waarin de macht van een wereldrijk tot uitdrukking werd gebracht. Hiervan maken meerdere minaretten, een moskee, een ziekenhuis en een tuin met tombes waaronder die van de sultan deel uit. De bekendste architect uit deze periode is Mimar Sinan (1489-1578 of 1588). Kenmerkend voor de klassiek Osmaanse

architectuur zijn de met lood bedekte koepels en lange slanke potloodvormige minaretten met loden kegelvormige toppen.

In de provincies werden kleinere, minder experimentele moskeeën met een standaard plattegrond gebouwd.

In de postklassieke periode werden nog zelden moskeecomplexen gebouwd. De traditie van het klassieke Osmaanse bouwen bleef belangrijk. Hoewel pogingen worden ondernomen om clichés van bestaande moskeevormgevingen te vermijden is de klassieke bouwstijl terug te zien in de moderne Turkse moskeearchitectuur. Zelfs in de meest bescheiden moskeeën zijn kenmerken van de voormalige sultansmoskeeën te zien zoals de dubbele potloodvormige minaretten en monumentale koepels.

Deze kenmerken zijn eveneens typerend voor de Turkse moskeearchitectuur in Nederland. Indien de Turkse moskeeën zijn uitgevoerd met een minaret dan betreft het een potloodvormige. Bij de moskeeën in Zaandam en Terborg zijn het er zelfs twee. Het materiaal van de minaretten is verschillend. Ze zijn gemaakt van beton, staal of opgestapelde rioleringsbuizen. Als de moskeeën zijn uitgevoerd met een koepel boven de gebedsruimte, dan is deze bolvormig. Het is afhankelijk van de grootte of er vensters in zijn aangebracht. Bij een aantal bouwwerken zijn ook koepels boven andere delen van het gebouw geplaatst.

De twee moskeeën die in dit artikel worden besproken zijn gebouwd door de Turkse architect B. Sevinçsoy, Ingenieursbureau Mabeg in Utrecht. Naast deze moskeeën heeft Sevinçsoy meerdere islamitische gebedshuizen ontworpen in Nederland en Duitsland waarvan een aantal nog niet gerealiseerd is. Het ontwerp in Lelystad betreft een

Marokkaanse moskee waaraan andere eisen gesteld worden dan aan een Turkse, zo is de koepel is niet bol- maar puntvormig en de minaret vierkant.

Sevinçsoy wil geen moskeearchitect worden genoemd omdat hij afstand neemt tot de traditionele moskeearchitectuur. De architect zegt in Nederland moskeeën te bouwen met een andere functie dan in Turkije. De gebedsruimte beslaat slechts een gedeelte van het geheel. Het grootste deel van de bebouwing wordt gebruikt voor sociale activiteiten en hierdoor hebben de moskeeën een andere vorm. De gebedsruimte onderscheidt Sevinçsoy in zijn ontwerpen door de koepel er centraal op te plaatsen zoals eveneens gebruikelijk is bij traditionele moskeeën.

De adressen van de overige Turkse moskeeën zijn:

Yunus Emre Moskee, Bellavistastraat 30, Almelo; Mevlana Moskee, Van Galenstraat 37 a/b, Amersfoort; Eyüp Sultan Camii (Moskee), Sophialaan 36, Apeldoorn; Sultan Ahmet Moskee, Martinus Nijhoflaan 80, Delft; Fatih Moskee, Willemstraat 67, Eindhoven; Yeni Camii (Moskee), Elektraweg 6, Maassluis; Mimar Sinan Camii Moskee, Vulcaanstraat 1a, Terborg; Moskee Süleymani, Kennedylaan 22a, Uden; Moskee Kuba, Planetenweg 1a, IJmuiden.

Visitekaartje: Sociaal Cultureel Centrum Sultan Ahmet Moskee, Poelenburg 56, Zaandam:

De in 1994 geopende moskee in Zaandam is de grootste Turkse moskee van Europa. Binnen de muren van dit complex bevinden zich naast de gebedsruimte, ontmoetingsplaatsen en een ruimte voor sociaal-culturele activi-

teiten. De grote gebedsruimte biedt plaats aan 1.700 gelovigen. Bij belangrijke religieuze bijeenkomsten kan aan ruim 3.400 personen ruimte tot gebed worden geboden door tevens gebruik te maken van de sociaal culturele ruimte. Dat het gebouw naast de gebedsruimte een sociale functie heeft komt tot uiting in de naam van het gebouw: Sociaal Cultureel Centrum Sultan Ahmet Moskee.

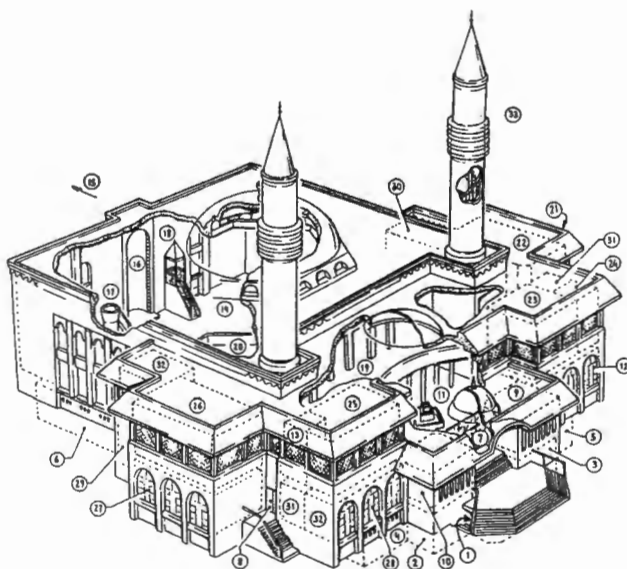
De moskee is door zijn vrije ligging vanaf de autosnelweg goed zichtbaar. De twee minaretten en de koepel die op het achterste bouwdeel zijn aangebracht verwijzen naar de traditionele functie van een moskee. Het complex bestaat uit een vierkante gebedsruimte met in de breedte ervoor een tweede bouwdeel dat een rechthoek vormt. Het geheel telt drie verdiepingen die als volgt zijn ingedeeld: een zaal voor sociaal culturele activiteiten, de begane grond met de gebedsruimte en de bovenverdieping met ondermeer de gebedsruimte voor vrouwen.

Het platte dak van het voorste bouwdeel heeft een rode dakrand met daaronder vensterstroken. De rand van het vierkante bouwdeel heeft een ornamentale betonnen lijst. De gevels zijn voor het grootste deel gemetseld in een geel beige speklaag. Rode betonstenen decoreren de boogvensters. De betonnen minaretten zijn overwegend geel gepleisterd met witte banden. De balkons hebben decoratieve rood gekleurde bogen en de torens eindigen in rode spitsen punten.

Een trap leidt van het voorplein naar de entree met aansluitend de overdekte binnenplaats. Deze overkapping is een aanpassing aan het Nederlandse klimaat. De uit turkoois tegelwerk bestaande fontein is daar blikvanger. Boven de fontein bevindt zich een gla-

Indeling Sociaal Cultureel Centrum
Sultan Ahmet Moskee.

- 1 entree souterrain
- 2 toiletten vrouwen
- 3 toiletten mannen
- 4 garderobe
- 5 keuken
- 6 multifunctionele zaal
- 7 hoofdingang
- 8 ingang vrouwen
- 9 informatie
- 10 bibliotheek
- 11 binnenplaats
- 12 wasgelegenheid mannen
- 13 wasgelegenheid vrouwen
- 14 gebedsruimte mannen
- 15 richting Mekka
- 16 mihrab
- 17 korsi
- 18 minbar
- 19 balkon met ingang gebedsruimte vrouwen
- 20 gebedsruimte vrouwen
- 21 ontmoetingsruimte mannen
- 22 ontmoetingsruimte vrouwen
- 23 bestuurskamer
- 24 archief
- 25 gastenverblijf
- 26 leslokaal
- 27 winkel
- 28 kantine
- 29 CV-ruimte
- 30 vergader ruimte
- 31 toiletten
- 32 berging
- 33 minaret

zen koepel. Een zijde van de hal is voorzien van een galerij. Aan de binnenplaats zijn de bibliotheek en een kantoor gesitueerd. Links en rechts zijn gangen die verder het gebouw in leiden. Er loopt een centrale as van de entree tot in de mihrab.

De mihrab is tot aan het plafond uitgevoerd met gedecoreerde geglazuurde tegels uit Turkije. De nis steekt aan de achterzijde van het bouwwerk naar buiten. De minbar en de korsi zijn decoratief bedekt met Turks tegelwerk. Rechts achterin de ruimte is de ommuurde gebedsomroepersplaats.

De koepel is boven het midden van de ruimte geplaatst en rust op een tamboer waarin rondboog vensters zijn aangebracht. Zes zuilen dragen de koepel waarin een Turkse kroonluchter hangt. In de zijwanden en de kiblamuur zijn

eveneens rondboogvensters aangebracht, die met een onderbreking over twee bouwlagen doorlopen. In de groene vaste vloerbedekking zijn rode gebedsplaatsen geweven. Aan de achterzijde van de gebedsruimte is het balkon dat als gebedsruimte voor de vrouwen dient.

Op de begane grond zijn naast de gebedsruimte een mannenontmoetingsruimte en wasgelegenheid gesitueerd. Aan de linkerzijde van het gebouw is ondermeer de vrouwenentree.

Via twee trappen, voorzien van een invalidelift, is de verdieping bereikbaar. Een vide biedt zicht over de binnenplaats hetgeen het gebouw een monumentaal karakter geeft. Naast de vrouwengebedsruimte zijn in de overige vertrekken ondermeer leslokalen, gastenverblijf, woonruimte van de imam,

bestuurskamer en de toegang tot de minaretten ondergebracht.

Het souterrain is van buitenaf en via de twee centrale trappen bereikbaar. In dit bouwdeel is het sociaal cultureel centrum te vinden. De multifunctionele zaal heeft dezelfde oppervlakte als de gebedsruimte. Deze zaal wordt gebruikt voor verschillende doeleinden zoals lezingen, feesten en is eveneens beschikbaar voor niet-moslims. In het gedeelte ervoor is een ontmoetingsruimte waaraan een levensmiddelenwinkel en een kapsalon zijn gesitueerd.

Moskee en Openbare bibliotheek in één ontwerp: Sultan Ahmet Moskee, Martinus Nijhoflaan 80, Delft:

Een eerste blik op de Sultan Ahmet Moskee in Delft wekt de indruk dat het bij deze moskee eveneens om een groot-schalig moskeecomplex gaat. Het gebouw lijkt te zijn onderverdeeld in een gebedsruimte, voorzien van een koepel, en lagere bijgebouwen. Bij nadere beschouwing blijkt echter dat de laagbouw een filiaal van de openbare bibliotheek omvat.

Het moskeegedeelte van het gebouw bestaat uit twee elkaar overlappende delen. De gebedsruimte heeft grotendeels de vorm van een vierkant. De kiblamuur wordt onderbroken door de mihrab die in een driehoekige vorm naar buiten steekt. De overige ruimten zijn ondergebracht in een bouwdeel met nagenoeg de vorm van een vierkant dat 45 graden is gedraaid ten opzichte van de gebedsruimte.

De betonnen wanden zijn voorzien van een beige pleisterlaag. Om details te accentueren is bijvoorbeeld tussen de vensters en rond de entree een pleisterlaag

in een donkere tint gebruikt. Deze kleur is eveneens aangebracht op de muren van de bibliotheek. De rechthoekig gevormde vensters zijn in een bredere uitvoering terug te vinden in de bibliotheek.

De potloodvormige minaret staat op het linker gedeelte van de moskee. Deze is eveneens beige gepleisterd onderbroken door grijze banden. De minaret is voorzien van een balkon en eindigt in een zinken spits. Het midden van de gebedsruimte is te herkennen aan de platte bolvormige, van polyester vervaardigde koepel.

Na de entree volgt een driehoekige hal waaruit via twee gangen alle delen van het gebouw bereikbaar zijn. Één gang loopt in het verlengde van de entree. Aan de linkerzijde ervan is de ontmoetingsruimte met daarachter de vrouwen-toegang en de trap naar boven. De andere gang leidt langs de bestuurskamer naar de wasgelegenheid.

De ingang van de gebedsruimte is ten opzichte van de entree een slag naar rechts gedraaid. De gebedsruimte is vierkant met uitzondering van de afgevlakte hoeken in de achterwand onder het balkon. De ruimte is helder verlicht door de lichte kleur van de gepleisterde wanden en de lichtinval. Vier zuilen dragen de koepel die op een achthoekige tamboer rust. Hierin zijn per zijde drie rondboogvensters van groen glas aangebracht waardoor het licht in de koepel een mystieke sfeer krijgt.

De mihrab heeft de vorm van een rondboog en is uitgevoerd in gedecoreerde tegels uit Turkije. De kiblamuur heeft een lambrisering van dezelfde geglaazuurde tegels, daarboven is de muur gepleisterd. De kursi, minbar en gebedsomroepersplaats zijn afkomstig uit

Turkije. In de koepel hangt een Turkse kroonluchter met vijf kleinere eromheen.

Aan de achterzijde van de gebedsruimte is een balkon als vrouwengebedsruimte ontworpen. De balustrade bestaat uit een hekwerk met ornamenten. De vrouwengebedsruimte heeft evenals de man- nengebedsruimte een roze-rode vloerbe- dekking met gebedsplaatsen in een kleurnuance.

Bij de vrouwenentree in de linkerkant van het gebouw zijn op de begane grond sanitaire voorzieningen. Boven aan de trap is een ruimte beschikbaar voor vrouwen waar koranonderwijs en cur- sussen worden gegeven en de toegang tot de wenteltrap die naar het balkon van de minaret leidt. Aan de rechterkant van het gebouw is een seniorenruimte ingericht die kan worden gebruikt als gastenverblijf.

Marokko

Rond het jaar 785 bereikte het islamiti- sche geloof Marokko onder aanvoering van de dynastie der Idrissen. De twee belangrijkste perioden voor de architec- tonische ontwikkelingen in Marokko waren de dynastieën van de Almoraviden (1086-1143) en de Almohaden (1147-1264).

Vernieuwend voor de Almoraviden pe- riode zijn de ruim opzette moskeeën met arcades en verschillend gevormde bogen, zoals de rond-punt en hoefijzer- bogen. De diverse beuken van het basi- licatype moskee hebben afzonderlijke daken die parallel lopen aan de kibla- muur. Bij de Kairaouine moskee in Fes is een lengteas toegevoegd die van de binnenplaats naar de mihrab leidt en de beuken doorsnijdt.

Kenmerkend voor de moskeearchitec- tuur van de Almohaden zijn de monu- mentale minaretten en de grootschalig- heid van de ruimten. De minaretten hebben een vierkante plattegrond met bovenop een overkoepelde versmalling waarvan de vorm wordt ontleend aan de 10e-eeuwse minaret van Cordoba. De torens zijn gebouwd van bak- en na- tuursteen en voorzien van vensters en rijke decoraties.

Tijdens de opvolgende dynastieën wordt de architectuur kleinschaliger. Het gebruik van de groen geglazuurde dakpannen kwam uit Spanje en is terug te zien op de verschillend gevormde daktypen.

Tegenwoordig is de continuïteit van de traditionele klassieke stijlen in Marokko onmiskenbaar. Overal zijn de minaret- ten met de vierkante plattegronden en de puntvormige dakgewelven terug te vinden. Typerend hiervoor is de presti- gieuze Hassan II Moskee in Casablanca. Het in 1993 gewijde gebouw heeft een vierkante minaret van 200 meter hoog en een verhoogd groen dak dat kan wor- den open geschoven.

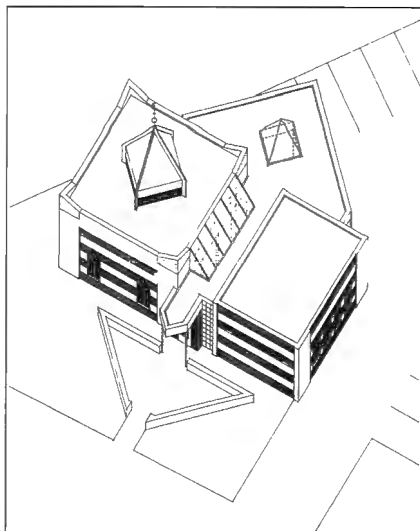
De in Nederland gebouwde Marok- kaanse moskeeën zijn van de nieuw- bouw moskeeën de minst eenduidige groep. De koepels verschillen van bol- vormig tot puntvormige dakopbouwen. En indien er minaretten geplaatst zijn verschillen ze om uiteenlopende rede- nen van vorm en materiaal. In Gouda bijvoorbeeld is de minaret slechts sym- bolisch aanwezig en bestaat de toren uit een constructie van aluminium buizen omdat het moskeean plan gevoelig lag bin- nen de gemeente.

De Marokkaanse moskeeën zijn te vin- den:

Moskee Al Fourqaan, Otterstraat 2,

Eindhoven; Moskee An Nour, Raam 234-240, Gouda; Moskee An Nasr, Gooierserf 250, Huizen; Moskee Ennasser, Frans Halsstraat 2, Zaltbommel; Stichting El Moslimin El Motha Kin, De Clomp 30-02, Zeist.

*Arabische mathematica in moskee:
Moskee An Nour, Beatrixsingel 1,
Veghel:*

isometric

Deze Marokkaanse moskee is de tweede gerealiseerde moskee van Architectenburo BAS Veghel en is een ontwerp van G. van Asperen. Zowel de Turkse moskee in Uden als deze Marokkaanse hebben een ontwerp waarbij de verhoudingen van de hoofdvorm ten opzichte van de details zijn gebaseerd op de Arabische mathematica. Eén van de vormen die ontleend is aan deze meetkunde is een achtpuntige ster. Deze ster wordt gevormd door één van twee op elkaar geplaatste vierkanten 45 graden te draaien.

Van Asperen heeft bij het ontwerp bewust niet gekozen voor karakteristieke

Marokkaanse vormgeving. Zijn uitgesproken opvatting hierover heeft zijn oorsprong in de katholieke architectuurgeschiedenis waar bij de missieposten kerken in gotische stijl werden gebouwd. Deze stijlkeuze vindt van Asperen misplaatst in een omgeving waar niet op deze wijze wordt gebouwd.

De enige verwijzing naar het land van herkomst is het kleurgebruik. De zandkleur van de betonstenen refereert aan de woestijn en de leemarchitectuur. Hiernaar verwijzen ook de gevels van de bouwdelen die naar de hoeken iets oplopen.

De functie van het gebouw is niet direct duidelijk door het ontbreken van een minaret. Deze is echter wel in het ontwerp opgenomen, doch wegens geldgebrek nog niet gerealiseerd.

De moskee bestaat uit twee ten opzichte van elkaar gedraaide vierkanten welke weer twee delen vormen. Een vierkant bestaat uit een hoog en een laag bouwdeel, de gebedsruimte en de ontmoetingsruimte. Het andere wordt gevormd door een ommuurd voorplein en een bouwdeel dat ondermeer de vrouwengebedsruimte omvat. De gevels zijn gestreept uitgevoerd in afwisselend lichte en een donkere zandkleurige banden en de kozijnen zijn donkergroen.

In het hoogste gedeelte van het gebouw is de gebedsruimte. De hoeken zijn hoger en voorzien van schuinoplopende ornamenten. Centraal is een puntvormige koepel geplaatst. Deze vormt als het ware de bovenste helft van een gedraaide kubus. In het lagere gedeelte van dit vierkante bouwdeel zijn de ontmoetingsruimte en een kantoor gesitueerd. Deze twee delen worden verbonden door een gang die aan de achterzijde van het gebouw eindigt in de punt van het tweede vierkant.

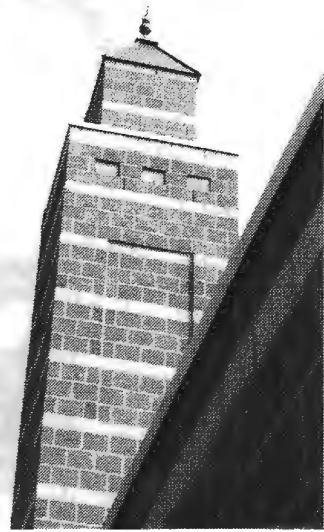
In de tuin voor de entree is een voorplein ontworpen uitgevoerd door lage muren in de vorm van een driehoek. Vanaf de punt recht voor de ingang loopt een as, via de entree en de gang die eindigt in het derde gedeelte van het gebouw. Dit bouwdeel omsluit ondermeer de wasruimte, voorzien van een puntvormige lichtkoepel en de vrouwengebedsruimte.

In de vierkante gebedsruimte zijn in de gestreepte wanden de speklagen van de buitenmuren terug te zien. De vloer is bedekt met vaste groene vloerbedekking waarin met beige banen de gebedsrichting is aangegeven. De koepel rust op vier langwerpige liggende vensters. Vier groene zuilen dragen het dak en staan bijna in de hoeken van de ruimte. De zuilen zijn voorzien van een sokkel en hebben een kapiteelachtige versiering in een strakke vormgeving. De vensters in de linkerzijmuur zijn geblindeerd. Het licht in de gebedsruimte komt ook door de vensters in de bovenzijde van de achterste muur. In de rechtermuur zijn drie deuren waaronder een nooduitgang.

De mihrab is in het midden van de ruimte recht tegenover de entree. De nis heeft een naar buiten uitstekende puntvorm. Links en rechts van de mihrab zijn in de kiblamuur twee gotisch aandoende nissen aangebracht waarin enkele koranexemplaren staan. Een houten minbar staat in de rechterhoek en in de linkerhoek een kleine boekenkast met religieuze boekwerken.

De ontmoetingsruimte wordt gebruikt voor verschillende doeleinden. Aan één kant staat een keukenblok en meubilair zodat de ruimte kan functioneren als ontmoetingsruimte. Aan de andere kant is het vertrek ingericht als leslokaal voor koranonderwijs.

Traditionele moskee: Moskee Al Fath, Iepenlaan 1a, Woerden:

minaret moskee Woerden

A. Oppier, Kaman Oppier architecten Rotterdam, heeft naast deze moskee eveneens islamitische gebedshuizen ontworpen in Zaltbommel, Maassluis, Zoetermeer en Den Haag. In Den Haag is in het pakket van eisen een ontmoetingsruimte voor de vrouwen opgenomen. Dit is een ontwikkeling in de architectuur die het gevolg is van de niet-islamitische samenleving waarin moskeeën worden gebouwd waarbij een ontmoetingsruimte voor vrouwen min of meer sociaal gedictieerd wordt.

Bij de opdracht in Woerden heeft Oppier de traditionele vormgeving van de Marokkaanse minaret toegepast. Ook de dakopbouw van de koepel verwijst naar de gebruikelijke vormen in Marokko. De vensters in de gebedsruimte zijn hoefijzervormig hetgeen een gebruikelijke boogvorm in de Marok-

kaanse architectuur is.

De toegangsweg naar de moskee is verscholen achter een sporthal. Vanaf de doorgaande weg is de moskee wel duidelijk zichtbaar en zijn de karakteristieke Marokkaanse moskee kenmerken, de vierkante minaret en hoefijzerboogvensters, eveneens goed te zien.

Het gebouw bestaat uit een rechthoekige gebedsruimte voorzien van een verhoogde puntkoepel. De minaret is links achter de gebedsruimte gebouwd. Op de vierkante toren staat een kleinere vierkante toren die in een punt dak eindigt. De lagere bijgebouwen zijn om de gebedsruimte gebouwd. De gevels en de minaret zijn gemetseld in een grijs-witte speklaag. De vensters in de gescheiden gebedsruimten vormen hoefijzerbogen en in de bijgebouwen zijn ze rechthoekig. Alle kozijnen zijn groen evenals de tamboer en de decoraties bovenin de minaret.

De gescheiden toegangsdeuren zijn paars en liggen in de voorgevel. De manningang bestaat uit een dubbele deur. Aansluitend op de hoofdentree volgt een hal. Aan de rechterzijde zijn een leslokaal en een ruimte voor de imam gesitueerd. Een gang vormt de scheiding tussen de gebeds- en overige ruimten. Voor de gang is de wasgelegenheid voor de mannen, een keuken, de vrouwenentree en een vrouwegebedsruimte. Boven de verschillende ruimten en de gang zijn lichtkoepels geplaatst.

Voor de vrouwegebedsruimte is een tweede leslokaal ingericht. Vanuit beide vertrekken is de rechthoekige mannengebedsruimte bereikbaar. Hier dragen vier houten kolommen op natuurstenen sokkels de koepel die centraal is geplaatst. De groene tamboer is voorzien van vensters en kalligrafische teksten. In

de buitenmuur van de gebedsruimte zijn de hoefijzerboogvensters met gelindeerd glas terug te zien.

Het plafond is van hout en de wanden zijn grijs waardoor het duister is in de gebedsruimte. De wanden hebben een gele lambrizering met een gedecoreerde rand. De vaste vloerbedekking is blauwgroen van kleur en door middel van banen in een lichtere tint wordt de gebedsrichting aangegeven.

De kiblamuur beslaat de rechtermuur van de ruimte. Het middelste gedeelte is open met een uitbouw erachter waarin de mihrab staat. Deze bestaat uit een rechthoekige constructie met aan de voorzijde een driepasboog. Rechts van de mihrab staat een houten minbar. Aan de linkerzijde is een boekenkast geplaatst. Midden boven de uitbouw is een lichtkoepel aangebracht.

Suriname

Nadat op 1 juli 1863 gouverneur van Landsberge de vrijheid voor de Afrikaanse slaven in Suriname proclameerde moesten de plantage eigenaren nieuwe arbeidskrachten verwerven. Er werd in 1870 een traktaat gesloten met de Engelse regering betreffende de werving van Brits-Indiërs. De uit Noord-India afkomstige contractarbeiders beleden het hindoeïsme of de islam. Vanaf 1890 werden er eveneens Javanen als contractarbeiders aangetrokken waarvan het merendeel moslim was. Met de komst van de contractarbeiders is de islam in Suriname gekomen.

Aanvankelijk konden de islamitische contractarbeiders zich geen moskeeën veroorloven. Er werden echter wel spoedig gebedsruimten ingericht. Deze kleine moskeeën waren voorzien van nietige

houten torens die als minaret dienden. Bij enkele van deze moskeeën is de kibla naar het westen gericht. Dit komt doordat de Javanen in hun geboorteland gewend waren de kiblawanden naar, het in het westen gelegen, Mekka te bouwen.

Bijna alle moskeeën in Suriname dateren uit deze eeuw, een groot deel is zelfs van recente datum. De Surinaamse moskeeën zijn beïnvloed door Indiase bouwtraditie. Vanwege deze band met de Indiase stijlkenmerken volgt een beschrijving van de islamitische architectuurgeschiedenis in India.

(Noord) India

In de 12e-eeuw bereikte de islam het noorden van India. Het verloop van de Indiase moskeearchitectuur is onder te verdelen in twee perioden: de Delhi sultanaten en de Moghol-periode. Gedurende de eerste periode vertonen de bouwwerken een samensmelting van islamitische architectuur met inheemse hindoe architectuur en handwerk.

Vanaf 1526 heersten de Moghols tot aan de Britse kolonisatie. In deze periode kenmerkt de architectuur zich als een variatie op de Iraanse bouwwerken en wordt geëxperimenteerd met de koepels en minaretten. Voor de 16e-eeuwse architectuur werd gebruik gemaakt van rood zandsteen. In de 17e-eeuw gingen men over tot het bouwen in wit marmer, waarvan de Taj Mahal met de ui-vormige koepels hét bouwvoorbeeld is. De 18e- en 19e eeuwse bouwwerken waren verbasterde ontwerpen die parallel liepen aan de in Europa dominerende neo-stijlen.

Nadat in 1947 Pakistan werd gesticht om moslims in het voormalige Brits-Indië een eigen islamitische staat te geven bleven er nog miljoenen moslims in

India achter. In de meer recente architectuur wordt de Indiase bouwtraditie voortgezet en worden moderne bouwwerken ontworpen.

In Nederland zijn de vier Surinaamse moskeeën verschillend. De moskeeën in Zwolle en Lelystad zijn door dezelfde architect ontworpen en vertonen grote gelijkenissen. De minaretten hebben een telescoopvorm en de koepels zijn ui-vormig. De adressen van deze moskeeën zijn: Mevlana Moskee, Wilhelminastraat 95, Zwolle en Moskee Al Firdaus, Archipel 1102, Lelystad.

Zuilenmoskee in de Bijlmer: Moskee en Cultureel Centrum Taibah, Kraaijenest 125, Amsterdam:

De Taibah Moskee in Amsterdam is gebouwd in opdracht van Stichting Welzijn voor Moslims in Nederland naar een ontwerp van ir. P. Haffmans te Amsterdam. De officiële opening van deze eerste Surinaamse moskee in Nederland was in 1985. Naast gebedsdiensten zijn er activiteiten met als doel de bevordering van de integratie van de geloofsgemeenschap en de acceptatie en waardering van de islamitische kenmerken door de Nederlandse samenleving.

Haffmans heeft een gebouw ontworpen waarbij Westerse en islamitische elementen samengaan. De islamitische elementen, de koepel en minaretten, zijn duidelijk zichtbaar. De verwijzing naar de Surinaamse moskee architectuur, is die naar de Indiase, is te zien in de ui-vormige koepel. Daarnaast zijn verwijzingen naar islamitische architectuur in het algemeen opgenomen, het type zuilenmoskee zoals te zien is in Zagreb (voormalig Joegoslavië) en de lantaarns van de minaretten zijn vergelijkbaar met de moskee van Kum (Iran). De leem-

kleurige betonstenen refereren aan het materiaal van de eerste moskee in Medina, het woonhuis van Mohammed. De Nederlandse invloed van het gebouw is te vinden in de aanwezigheid van de culturele ruimte met bijbehorende voorzieningen en de inrichting van een donateurswinkkel.

De Taibah Moskee ligt in Amsterdam Zuid-Oost omgeven door de bovengrondse metro en wegen. De functie van het bouwwerk is direct duidelijk. Het gebouw bestaat uit een grote vierkante doos voorzien van witte gevelplaten met turkooize details. De vensters hebben verschillende maten en vormen. De hoeken van het gebouw bestaan uit vier minaretten, roestbruine zuilen met daarop witte kappen. Op twee hoeken zijn balkons aangebracht. Midden op het gebouw is een uivormige turkooize koepel geplaatst. Links is een puntvormig bouwdeel waarvan de muren zijn opgetrokken uit leemkleurig betonsteen.

De entree is in dit bijgebouw. Vanaf de hal leidt een gedraaide trap naar de gebedsruimte in het hoofdgebouw op de eerste etage. In het hoofdgebouw is op de begane grond de culturele ruimte. In deze ruimte staan witte zuilen die in de boven gelegen gebedsruimte doorlopen. In de culturele ruimte wordt koranonderwijs gegeven en bij grote opkomst is het in gebruik als gebedsruimte. Aan de achterzijde van de culturele ruimte liggen de keuken, het kantoor en de gebedsruimte voor vrouwen.

Bij de hoofdingang op de begane grond is een winkel en de wasruimte. Op de verdieping is in het bijgebouw ondermeer een ruimte voor de imam ondergebracht.

De gebedsruimte beslaat de gehele oppervlakte van het hoofdgebouw.

Opmerkelijk is het aantal goudkleurige zuilen met strak vormgegeven witte kapitelen. De zaal wordt centraal verlicht door de witte koepel waarvan de tamboer voorzien is van ronde vensters.

De wanden zijn wit betegeld en het tapijt is rood met goudkleurige gebedsplaatsen. In de muren zijn rondboogvensters aangebracht, waardoor deze ruimte zich in het gebouw onderscheidt. De gedeeltelijk glazen hoeken komen naar binnen waardoor de minaretten zichtbaar zijn.

De kiblawand is uitgevoerd met lichte marmeren platen en de mihrab steekt uit de muur. De hoefijzerboog rond de mihrab wordt geaccentueerd door grijs marmer. De mihrab is op decoratieve wijze betegeld in de kleuren wit, zwart en blauw en er hangt een kleine kroonluchter. De nis is aan de bovenzijde voorzien van een lichtkoepel. Rechts van de mihrab staat de minbar bestaande uit een verhoging van drie treden, waarover een kleed is gedrapeerd.

Gebedsruimte bij Surinaams bejaardenoord: Moskee Rachmatullaah, Nieuwbeekvliet 7, Sint Michielsgestel:

Bejaardenoord Nieuw Beekvliet en de in dit gebouw opgenomen moskee zijn een ontwerp van S. de Boer, Buro de Boer Enschede. Het gebouw is sinds 1988 in gebruik. Het overgrote deel van de huidige bewoners zijn van Surinaams-Javaanse afkomst en zijn islamitisch. Derhalve is er in het huis een islamitische gebedsruimte ontworpen. Enkele bewoners behoren tot de generatie van de in Indonesië, vooral Java, gersonselde contractarbeiders die in Suriname gingen werken.

In het gebouw zijn 50 wooneenheden en een moskee gevestigd. De moskee vormt het knikpunt van het tweearmige

bejaardenoord en de achterzijde ligt verscholen in het groen van een parkachtige tuin. De moskee dient zowel als het religieuze gebedscentrum voor de bewoners als voor geloofsgenoten uit de omgeving. De hoogbejaarde imam is woonachtig in het bejaardenoord.

De Rachmatullaah Moskee is als islamitisch gebedshuis te herkennen aan de koepel en de uitspringende mihrabnis. De architectuur van het land van herkomst, Suriname, is hieraan niet terug te zien. De koepel is bolvormig en verwijst meer naar de islamitische architectuur in het algemeen. De kleur verwijst naar de geglazuurde koepeldaken in Centraal-Azië.

De entree van de moskee ligt aan een plein met parkeerterrein dat wordt omsloten door de armen van het bejaardenoord. Een hoofdas loopt van de hoofdingang naar de mihrab. De gescheiden toegangen naar de gebedsruimte zijn symmetrisch ten opzichte van deze hoofdas gesitueerd. Aan de zijkanten zijn de eveneens gescheiden wasgelegenheden en er is een mortuarium aan de linkerzijde van de hal.

De gebedsruimte is gehuld in duisternis en voorzien van kunstlicht. Voor de zes vensters in de kiblawand hangen vitrages en groene gordijnen. De witte mihrab is eveneens voorzien van een gedrapeerd gordijn met daarboven een tekstplaat met kalligrafie. Aan de kiblamuur zijn twee boekenplanken bevestigd, en rechts van de mihrab staat een witte minbar in de vorm van een lesenaar.

De turkoois kleurige kunststof koepel wordt mysterieus verlicht door in de tamboer weggewerkte verlichting. Vier witte zuilen dragen de koepel. Het plafond bestaat uit witte kunststof platen en is voorzien ingebouwde verlichting.

De wanden zijn wit geverfd en de vaste vloerbedekking is effen groen. Op het tapijt is een wit koord bevestigd om de gebedsplaatsen aan te geven. Vrouwen bidden achter de mannen in dezelfde ruimte. De van glas voorziene witte deuren in de achterwand kunnen bij grote belangstelling worden weggekapt waardoor de hal bij de gebedsruimte wordt betrokken.

Indonesië

In de Indonesische archipel is de islam gedurende de 15e- en 16e eeuw verspreid. De islamitische architectuur in dit gebied heeft zijn oorsprong in de pre-islamitische bouwwerken. De vierkante moskeeën hebben etagegewijs gestapelde daklagen die in een punt eindigen. Hierdoor ontstaat het effect van de in Oost-Azië voorkomende pagodes. De minaret is over het algemeen simpel van hout en bamboe gemaakt. De minaretten in Java en Bantam zijn gebaseerd op de Nederlandse vuurtorens.

De koloniale overheersing is van belang geweest voor de islamitische architectuur in dit gebied. De moskeeën uit deze periode zijn gebouwd in een eclectische Europese stijl met neo-klasseke façades. Daarnaast zijn er invloeden te zien uit het Midden-Oosten en India, zoals het Moghol koepeltype. In Indonesië zijn deze koepeltypen uitgevoerd met zwarte dakpannen. In de 20e eeuw is de moskee uitgebreid met vier koepels en twee minaretten. Sinds de jaren zeventig is een aantal moskeeën gebouwd door architecten die op zoek zijn naar een meer authentieke pre-islamitische architectuur, passend in de omgeving.

Uit de Indonesische archipel afkomstige moslims zijn ondermeer te vinden on-

der de Molukkers (ongeveer 4% van de Molukkers is moslim). Deze gemeenschap beschikt in Nederland over twee moskeeën, in Ridderkerk en Waalwijk. De Molukse moskeeën zijn ontworpen door de islamitische architect L. Perotti, van Archyplan Buro voor Architectuur, Stedebouw en Onderzoek in Alphen aan de Rijn. De Waalwijkse moskee wordt later besproken.

Ontwerp vol symboliek: Moskee An-Nur, Noordstraat 270, Waalwijk:

Eén van de drie hoeken van de moskee

De Ridderkerkse Bait Al-Rahmaan Moskee is te vinden op de J.S. Bachlaan 2a. Beide moskeeën zijn gebaseerd op islamitische architectuur waarin moderne technieken en middelen zijn toegepast. De architect is uitgegaan van de kenmerken van de traditionele moskee: gebedsruimte met een koepel en een minaret. De vormen van de koepels op de minaretten vertonen invloeden van Moghoolse architectuur.

Perotti heeft in beide ontwerpen vormen gebruikt met symbolische waarden. Ook in de kunst, in beide gebouwen aanwezig, komt deze symboliek terug. In de ontwerpen zijn maten, getallen en materialen gebruikt die binnen de islamitische basisfilosofie passen.

De Moskee An-Nur ligt in een ruime onbebouwde omgeving direct aan de autosnelweg. Bij het ontwerp is als doel gesteld de geluidsoverlast van het verkeer zoveel mogelijk te beperken. Het geluid wordt langs de moskee geleid op basis van een ontwerp in de vorm van een gelijkbenige driehoek. Deze vorm wordt eveneens gebruikt voor de symmetrie en de verwerking van belangrijke symbolische elementen.

De driehoekige plattegrond is als volgt toegepast. Een platte kant ligt parallel aan de autosnelweg met halverwege twee uitsteeksels. Daartussen is de minaret gebouwd. In dit achterste gedeelte van het gebouw zijn de kinderzaal, de vergaderruimte en het leslokaal ondergebracht. Zij vormen samen met de gangen de geluidsbuffer voor het verkeerslawaaï. De gebedsruimten zijn van het verkeerslawaaï afgericht. De mannengebedsruimte vormt de voorste punt van het gebouw waarachter de vrouwengebedsruimte ligt. De lengtes van de gebedsruimten is gericht op Mekka. De symmetrie-as van het gebouw is noord-zuid georienteerd.

Het gebouw is duidelijk herkenbaar als moskee door de bolvormige koepel en de minaret. De gevels zijn crème kleurig gemetseld. De vensters en toegangspartijen vormen rondbogen. De gebedsruimte vormt het hoogste deel van het gebouw.

De monumentaal uitgevoerde hoofdingang bevindt zich in de rechter platte

zijde. Rechts daarvan is de wasgelegenheid. Haaks op de hal loopt een gang door het gebouw. Deze leidt links naar de gebedsruimte en rechts langs de wasgelegenheid en eindigt in één van de drie hoeken bij het mortuarium.

Halverwege deze gang begint een tweede gang met links een kantoor en vergaderruimte en rechts het leslokaal. Deze ruimte wordt ook gebruikt als bibliotheek en ontvangsten. Aan het eind van deze gang begint een derde gang die eindigt bij de vrouwenentree met wasgelegenheid en de toegang tot de vrouwengebedsruimte. In de derde hoek van het gebouw is de kinderzaal ingericht.

De gebedsruimte bestaat uit twee achter elkaar geplaatste vierkanten. Het achterste is lager met centraal een lichtkoepel en wordt door de vrouwen gebruikt. De ruimten worden gescheiden door een muur met grote schuifdeuren. In beide ruimten zijn vier zuilen geplaatst met een sokkel van keramiek en een glazen kapiteel. De glaskunst is vervaardigd door Vanestra Atelier en de keramische kunststukken zijn van Josje van Doorn.

De kiblamuur wordt gevormd door een uitbouw met middenin de mihrab, een witte rondboognis. Boven de uitbouw is een parelmoer kleurig glasmozaïek voorzien van een gekalligrafeerd troonvers. Rechts staat de minbar, uitgevoerd als een goudkleurige constructie met een groen gordijn.

In de vierkante gebedsruimte is zichtbaar dat de bolvormige koepel op een achthoekige tamboer rust. De symbolische betekenis hiervan is dat het aardse overgaat in het universum. In de tamboer zijn rondboogvensters geplaatst. De gebedsruimte heeft vloerverwarming en vaste vloerbedekking. De overige vloeren in het gebouw zijn belegd met

natuursteen. In de enige buitenmuur van de gebedsruimte zijn vijf rondboogvensters aangebracht. In het vrouwengebede zijn drie vensters in deze vorm uitgevoerd en twee rechthoekig.

Tot slot: Moskeeën in Nederland

Na het onderzoeken van de 23 moskeeën kan worden geconcludeerd dat de culturele en nationale verschillen binnen de islam in de architectuur van de nieuwbouw moskeeën in Nederland vaak tot uitdrukking komen. De moslims uit verschillende landen hebben hun eigen beeld van een moskee en willen dat graag gerealiseerd zien. Hierbij is met name de vorm van de koepel en minaretten bepalend. Hoewel van beide bouwdelen de oorspronkelijke functie verloren is gegaan door het gebruik van geluidsinstallaties worden deze, indien er voldoende financiële middelen zijn, geplaatst. Doordat in de architectuur elementen van het land van herkomst te zien zijn onderscheiden de gemeenschappen zich van elkaar. Daarnaast wordt er bij de moskeewontwerpen gebruik gemaakt van bouwdelen die algemeen als islamitische herkenbaar zijn in de niet-islamitische samenleving.

De indeling van de moskeeën in Nederland blijkt dikwijls anders te zijn dan in islamitische landen. Door de niet-islamitische samenleving ontstaat er binnen de gemeenschap behoefte aan ontmoetingsruimte waarvoor binnen de muren van het moskeegebouw ruimte wordt gecreëerd. Binnen de in Nederland gebouwde moskeeën is in de loop van 20 jaar een ontwikkeling waar te nemen van islamitisch gebedshuis tot multifunctioneel centrum waarbij een ontmoetingsruimte voor mannen en vrouwen gewenst is. Daarnaast is er in een aantal grotere moskeeën ruimte

voor het houden van congressen. De meeste multifunctionele ruimten zijn bereikbaar door afzonderlijke toegangsdeuren.

De architectuur van het Westerse type moskee is ondanks uiterlijke overeenkomsten ontwikkeld in afwijking van de gebouwen in islamitische landen. De architectuur is verruimd van een traditioneel gebedshuis tot een multifunctioneel gebouw voor mannen en vrouwen inclusief gebedsruimte.

Een selectie van de gebruikte literatuur

M. Frishman, H.U. Khan (red.), *The Mosque: History, Architectural Development & Regional Diversity*, Londen 1994.

S. Goth, C. Cantrijn, 'Islamitische tra-

ditie in Westerse context Taibah Moskee in de Bijlmer', *De Architect* 16 (1985) 3.

A. Helman (red.) *Cultureel mozaïek van Suriname. Bijdrage tot onderling begrip*, Zutphen 1977.

N. Landman, *Van mat tot minaret. De institutionalisering van de islam in Nederland*, Amsterdam 1992.

L. Perotti, 'Koepel en minaret sieren Ridderkerkse moskee', *Bouwkunde en Civiele techniek* (1986) 3.

Voor de overige literatuur verwijs ik naar mijn doctoraalscriptie: *Een minaret in het stadsgezicht, Nieuwbouw moskeeën in Nederland, registratie en vormgeving*, 1995.

11-12 maart: ontmoeting van imams en pastores

"Komen moslims in ziekenhuizen of verpleeginrichtingen terecht, dan zullen ze daar doorgaans geen imam aan hun bed zien verschijnen. Eerder zal het een pastor zijn van een van de christelijke kerken. Ongetwijfeld zal hij zo goed mogelijk proberen geestelijke bijstand te verlenen met alle respect voor de godsdienst van de ander. Maar hij zal de eerste zijn die de opmerking maakt dat er toch eigenlijk een imam aanwezig zou moeten zijn." Dit zei pater Jan Rijk o.carm, bisschoppelijk gedelegeerde van het Vreemdelingenpastoraat, tijdens een bijeenkomst van imams en pastores op 11 en 12 maart j.l. in conferentiecentrum 'Den Alerdinck' te Laag-Zuthem.

Veertig imams en veertig pastores spraken over het thema 'Dienstverlening en samenwerking van imams en pastores in de samenleving'. De organisatie was in handen van de Turkse Islamitische Stichting Nederland (ISN) en de 'Werkgroep Islam' van de Raad van Kerken in Nederland. De bijeenkomst werd geopend met een plenaire zitting waarin het hoofdthema werd ingeleid door Pater Jan Rijk o.carm. en drs. Emin Ates. Daarna gingen de deelnemers uiteen in workshops waar de problematiek van de geestelijke verzorging in instellingen werd besproken (pastoraat in ziekenhuizen, penitentiaire inrichtingen, bejaarden- en verpleegtehuizen). Daarnaast was er een workshop over de opleiding van imams en theologen in Nederland.

In zijn openingstoespraak zei de voorzitter van de ISN, Hamdi Mert, dat imams en pastores stelling moeten nemen tegen

het misbruik maken van de godsdienst voor politieke en ideologische doeleinden. Die oproep leidde tot een gezamenlijke verklaring van de deelnemers: "Wij verklaren, als imams en pastores, dat wij ons zorgen maken over bepaalde ontwikkelingen in onze wereld. Met name de terreur die de laatste maanden de kop heeft opgestoken, keuren wij ten zeerste af. Wij geloven dat de in het Midden-Oosten, in de Kaukasus en in andere regio's van Europa gevoerde gevechten en oorlogen tussen gemeenschappen van verschillende godsdiensten niet in de eerste plaats met godsdienst te maken hebben".

Namens de christelijke kerken sprak dr. Jan van Lin, voorzitter van de Sectie Interreligieuze Ontmoeting van de Raad van Kerken, een welkomstwoord uit. Van Lin pleitte vooral voor het uitbreiden van de kennis over elkaar: "Kennis van elkaars geloof en leven is naar mijn overtuiging misschien wel de eerste en meest belangrijke uitdaging, waarmee wij vandaag en morgen en ook daarna worden geconfronteerd. Deze uitdaging kunnen wij niet serieus genoeg nemen. Daarbij gaat het niet alleen om verstandelijke kennis van elkaar maar vooral ook om een begrip en een verstaan van elkaar dat ontstaat wanneer mensen naar elkaar luisteren met de oren van hun hart. De gelegenheid die wij hier krijgen om elkaar persoonlijk te ontmoeten lijkt mij daartoe uitermate geschikt."

Volgens pater Rijk zijn er te weinig imams beschikbaar voor de geestelijke verzorging in instellingen. Daarnaast zijn er doorgaans geen toereikende budgetten aanwezig voor hun aanstelling. Op de leiding van instellingen rust dan

ook de taak de kwantitatieve groei van het aantal moslims in hun instelling in het oog te houden en vervolgens een gesprek te openen met de pastores. Als een budget niet vergroot kan worden dan moet aan pastores gevraagd worden een en ander in te leveren.

Dan wordt, zo onderkende Rijk, een structureel vraagstuk een individueel probleem. Rijk: "Dat er oplossingen mogelijk zijn blijkt uit bijvoorbeeld de situatie in het VU-ziekenhuis te Amsterdam en in de Penitentiare Inrichting Willem II te Tilburg waar imams zijn aangesteld".

Pater Rijk wees ook op het feit dat de meeste imams op dit moment nog te weinig zijn toegerust om volwaardig te kunnen meedraaien in een pastoraal team. Rijk: "De meeste imams die in gevangnissen en ziekenhuizen werkzaam zijn, zijn oproepkrachten, spreken nauwelijks Nederlands en hebben doordat ze hier maar kort zijn een zeer geringe kennis van de Nederlandse samenleving en haar waarden en normen, terwijl communicatie en wederzijdse inbreng van belang zijn voor de opbouw van goed teamwerk"

Na pater Rijk gaf drs.Emin Ates, voorzitter van de Turkse Islamitische Culturele Federatie (TICF), zijn visie op de samenwerking tussen imams en pastores. Ates: "De imams moeten beginnen eerst een vertrouwensrelatie op de bouwen met de pastores. Er is grote behoefte om een zuiver beeld te krijgen van wat men met de samenwerking wil bereiken. Wil men vooral gezamenlijk maatschappelijke problemen oplossen of moet men ook, en misschien wel eerst, de eigen mensen bewuster maken van de noodzaak van samenwerking om een betere maatschappij te krijgen?" Daarnaast wees Ates er onder meer op dat imams eerst alles in het werk moeten stellen om de samenwerking binnen de

moslimgemeenschap te stimuleren.

De bijeenkomst werd op dinsdagmorgen 12 maart afgesloten met een forum dat werd ingeleid door Prof. dr. Suleyman Ates uit Istanbul en Ds Jan Slomp. Beide inleiders bespraken hoe moslims en christenen naar elkaars godsdienst kijken en hoe zij kunnen samenwerken in de samenleving. Prof. Ates benadrukte dat moslims en christenen alle redenen hebben om samen te werken. Er zijn veel overeenkomsten in wat moslims en christenen te doen staat als gelovigen. Hij haalde daarvoor enkele passages uit de Koran aan. Prof.Ates zei dat de scheiding tussen religies een produkt van mensen is, terwijl de religies juist voorstaan dat we als broeders samenleven. Daarbij mag niemand gedwongen worden moslim te worden, benadrukte Ates.

Ds Jan Slomp schetste in vogelvlucht de houding van de kerken tegenover de islam in de laatste decennia. Een doorbraak was volgens hem het Tweede Vaticaanse Concilie. Slomp citeerde uit de dogmatische constitutie over de kerk 'Lumen gentium': "De heilswil omvat ook hen die de Schepper erkennen, onder hen in het bijzonder de moslims, die het geloof van Abraham belijden en met ons de ene God aanbidden, de barmhartige die de mensen op de jongste dag zal oordelen".

Een ander belangrijk conciliedocument dat voor een doorbraak in de dialoog met moslims zorgde was 'Nostra Aetate': "...Aangezien in de loop der eeuwen tussen christenen en moslims niet weinig onenigheid en vijandschap is ontstaan, spoort de heilige kerkvergadering alleen aan om zich, het verleden vergetend, ernstig toe te leggen op wederzijds begrip en in het belang van alle mensen de sociale rechtvaardigheid, de zedelijke goederen als ook vrede en vrijheid gezamenlijk te verdedigen en te be-

vorderen" (N.A.3). Deze concilieteksten hebben, zo verklaarde Slomp, grote invloed op de meningsvorming over de islam, ook ver buiten de Rooms-Katholieke Kerk.

Prof. Ates eindigde zijn toespraak met de mededeling dat hij sinds lang de droom koestert dat moslims en christenen elkaar eens werkelijk zouden ontmoeten. Tijdens de ontmoetingsbijeenkomst voor imams en pastores zag hij dat iets van die droom hier in Nederland 'werkelijkheid aan het worden is'. - Berry van Oers

Officiële opening van de HBO-Islam binnen de Hogeschool Holland te Diemen

In april jl. organiseerde de Academie voor Theologie & Levensbeschouwing aan de Hogeschool Holland een congres over de noodzaak van Islam-educatie in het voortgezet onderwijs. Dit congres stond in het teken van de oprichting van de HBO-Islam, die in september 1995

van start is gegaan. Thans studeren 38 moslimstudenten aan de HBO-Islam als voorbereiding op educatieve functies in het onderwijs en instellingen. Tijdens de slotmanifestatie sprak de staatssecretaris mevrouw Netelenbos het congres toe, een gegeven dat voor de aanwezige moslims als een erkenning werd gezien van het belang, de meerwaarde en de specifieke positie van Islam-educatie in Nederland.

Volgens de gegevens van het CBS wonen in Nederland anno 1996 ruim 600.000 moslims waarvan 60% beneden de leeftijd van 25 jaar. Dit betekent dat scholen in de komende decennia nog massaler te maken zullen krijgen met moslimkinderen, zowel in het basisonderwijs (thans 80.000 moslimkinderen) als ook in het voortgezet onderwijs. In de Randstad komt men tal van scholen voor voortgezet onderwijs tegen, waar moslims 20%-90% van de schoolpopulatie uitmaken. Bekend is ook dat veel moslimkinderen als gevolg van de schrikwekkende schooluitval kwetsbare groepen vormen. Ongeveer 60% van de Turkse en Marokkaanse scholieren halen de eindstreep niet en verlaten de school zonder diploma. Steeds meer dringt bij hen die beroeps- of beleidsmatig betrokken zijn bij het onderwijs aan allochtone jongeren het besef door dat problemen die allochtone jongeren in hun schoolloopbaan ondervinden, mede een oorzaak hebben in de identiteitsproblematiek van deze jongeren. Verschillende sprekers - onder wie enkele hoogleraren godsdienstpedagogiek uit Ankara en Rabat benadrukten in dit verband dat met het oog op identiteitsontwikkeling en het tot stand brengen van een evenwichtige persoonlijke ontwikkeling van moslimkinderen, het aanbod van de scholen op het gebied van levensbeschouwelijke ontwikkeling nauwelijks aan sluit bij de belevingswe-

reld van het kind en zijn primaire milieu. Moslimleerlingen bevinden zich op autochtone scholen in een veelal seculiere omgeving, waar het spirituele 'not done' is. Sommigen spreken van de crisis van het moderne onderwijs. Voor een moslimleerling speelt naast deze crisis ook nog eens het probleem van vervreemding. De Islam en haar tradities zijn feitelijk op alle niveaus in de school afwezig. De moslimleerling kan zich bijna niet herkennen binnen de school. Positieve identificatie-mogelijkheden zoals moslimdocenten en Islam-educatie ontbreken er volledig.

Het symposium had tot doel om de doelstellingen en inhouden van Islam-educatie van Islam-educatie te verkennen. Hasan Yar, docent aan de HBO-Islam benadrukte dat er met het oog op de invoering van Islam-educatie een meer-sporen-beleid gevoerd moet worden. "Aan de ene kant dienen moslims en christenen met elkaar bondgenootschappen te sluiten en samen te werken aan de oplossingen van de crisis van het moderne onderwijs. Aan de andere kant dienen er islamitische voorzieningen te komen voor moslimleerlingen. Hierbij valt te denken aan islamitische scholen, islamitische godsdienstlessen, moslimpersoneel op scholen, interculturele trainingen voor onderwijspersoneel, aandacht voor vreugde- en verdrietmomenten....Islam-educatie kan een bijdrage leveren aan een positieve persoonlijkheidsontwikkeling van leerlingen."

De staatssecretaris voor onderwijs, mevrouw Netelenbos benadrukte dat de HBO-Islam een grote maatschappelijke betekenis kan hebben voor de multiculturele samenleving. Zij stelde in dit verband: "De multiculturele samenleving, ook in het klein binnen de school, de klas en de groep, heeft nog altijd onvol-

doende vertaling in het onderwijsprogramma en de methoden gevonden". Derhalve dient de erkenning en de waardering van en het leren omgaan met culturele verscheidenheid hoog op de agenda te staan: "...een nieuwe verscheidenheid aan culturele uitingen, godsdiensten, maar ook talen vraagt om herkenbaarheid in de verschillende verbanden van onze samenleving." In antwoord op de rede van de staatssecretaris benadrukte de heer Rietvelt, algemeen directeur van de Hogeschool Holland, dat de "samenwerking tussen christelijke en islamitische theologie binnen de Hogeschool Holland ook binnen het voortgezet onderwijs navolging verdient. De schaalvergroting die beleidsmatig binnen het onderwijs van overheidsweg wordt nagestreefd, impliceert dat grote en middelgrote instellingen op serieuze wijze een zekere levensbeschouwelijke pluriformiteit nastreven. Met de instelling van de opleiding Islam-godsdienst binnen de Hogeschool Holland als oecumenisch-christelijke instelling wil de hogeschool een bijdrage leveren aan de dialoog die de pluriforme samenleving van vandaag vooronderstelt." - Marien van den Boom

Rondetafelgesprekken Integratiebeleid

Niet alleen een enkele goedwillende socioloog of politicus, ook Minister Dijkstal zelf constateerde onlangs een 'opvallende stilte' rond minderheden en hun mogelijkheden en problemen. Om aan het debat en de ontwikkelingen een nieuwe vaart te geven, wilde Dijkstal ditmaal geen nieuwe nota laten schrijven door zijn bekende ambtenaren, maar liet hij een 'maatschappelijke discussie' van gang gaan in rondetafelgesprekken, waarin vooral de betrokkenen zelf aan het woord zouden moeten komen. Eerste thema in deze serie gesprek-

ken was 'Godsdienst en levensovertuiging'. Een eerste inventarisatie van wenen en knelpunten leverde onder meer op, dat "op alle scholen van primair en secundair onderwijs voorzien moet worden, indien de behoefte gebleken is, in lessen in de eigen godsdienst of levensovertuiging." Bij het ontbreken van in Europa en voor de Nederlandse maatschappij opgeleide imams is de opleiding van 'gekwalificeerd en gezaghebbend kader' een eerste noodzaak. Het gaat hier dus niet alleen om een formele imam-opleiding (die ook in vele islamitische landen niet als zodanig voorhanden is), maar om een brede opleiding, die kan functioneren in onderwijs-, voorlichtings-, bemiddelings- en pastorale functies. De in ons land geldende feest- en verlofdagen weerspiegelen onvoldoende de samenstelling van de bevolking. Hoezeer ook scheiding van kerk en staat een van de pilaren is van de Nederlandse politiek, dit zou niet zover doorgetrokken moeten worden, dat voorbijgegaan zou moeten worden aan het belang van de godsdienstige organisaties: "In ieder geval zouden godsdiensten als de islam een volledig onderdeel van de samenleving moeten worden. Anders springen andere organisaties, ook misdadige, in het vacuüm", aldus minister Dijkstal.

Al Nisa in een nieuwe jasje

Al Nisa "Islamitisch Maandblad voor vrouwen en kinderen" is haar 15e jaargang begonnen met een nieuwe omslag, fleuriger drukwerk en een nieuwe layout. Het eerste nummer is gewijd aan de dood. Van theologie, tot de verhalen over engelen en een beeld van dat bijzondere kerkhof in Cairo.

De sterke kant van Al Nisa, de spontane, eerlijke en levensechte verhalen van moslimvrouwen, komt ook naar voren

in drie impressies van lezeressen, een over een vader die in Marokko stierf en begraven werd, twee over overlijden in Nederland.

Onthullend is ook een bijdrage van een 'nieuwe moslim' (3 jaar geleden bekeerd, nu 25 jaar), die blij is met haar nieuwe geloof en geloofsgemeenschap, maar ook wel klaagt over de geringe ruimte die zij krijgt om een 'eigen vorm' van islam te vinden: "Ik vraag jullie om mij (en elkaar) de ruimte te geven mijn eigen weg te zoeken. Ik wil geen ongevraagde adviezen en ik wil ook niet meer elke keer tegen die 'schooljuffrouwenmentaliteit' aanlopen.." Info en opgaven voor abonnement: PB 1769 1000 BT Amsterdam.

Ontmoetingen van moslims en christenen te IJmond

In augustus 1991 werd Koeweit bezet door Irak en in januari 1992 begon een coalitie van verschillende Arabische staten, geleid door de Verenigde Staten van Amerika, Groot-Brittannië en Frankrijk een oorlog om Irak uit Koeweit te verjagen. Omdat deze oorlog de relatie tussen christenen en moslims onder spanning zette, zochten de rooms-katholieke christen A. van Breemen en de moslim S. Karatas elkaar op om samen een poging te doen om in de IJmond Noord, de regio met de plaatsen Beverwijk, Heemskerk en Velsen-Noord, goede onderlinge verhoudingen op te bouwen.

Via de rooms-katholieke pastor R. Hopman kwam het tot een werkgroep Moslims en Christenen met christenen van protestantse - en rooms-katholieke huize en moslims van voornamelijk Turkse afkomst. Eén van de moslim imams, R. Uygun, spreekt goed Nederlands. Een probleem is echter dat hij imam is van een moskee in

Beverwijk, die behoort tot de conservatieve Milli Görüs beweging. In de werkgroep zit gelukkig ook altijd een imam die verbonden is aan Diyanet, de organisatie van het Turkse ministerie van godsdienst. Imams van deze richting veranderen echter om de paar jaar van standplaats en kennen meestal geen Nederlands. Dat geeft hen een achterstand in het gesprek met de Nederlandse christenen. Uygun moest daarom dikwijls als tolk optreden en dat gaf hem een centrale positie in de werkgroep, wat enige weerzin opwekte bij de andere imams. Toch zijn de problemen die er op dit gebied ontstonden telkens weer overwonnen.

Na verloop van enkele weken voelden de christenen in de werkgroep behoefte om een christen theoloog in de werkgroep te betrekken die wat meer thuis was in de islam en in de dialoog met moslims. Een moeilijkheid was echter dat degenen die zij hiervoor op het oog hadden, de gereformeerde domina H. Atsma, een vrouw was. De moslim vertegenwoordigers, allemaal mannen, hadden er bezwaar tegen om een officiële vergadering te hebben van moslims en christenen waarbij ook een vrouw aanwezig zou zijn. Daarbij kwam dat enkele moslim mannen da. Atsma geen hand wilden geven, omdat zij vinden dat zij geen lichamelijk contact mogen hebben met een vreemde vrouw.

Sommige christenen in de werkgroep, onder wie een aantal rooms-katholieken, voelden zich hierdoor erg beledigd. Bovendien waren zij van mening dat de moslims geen zeggenschap mochten hebben over wie de christenen naar de werkgroep zouden afvaardigen. Zij zouden een vrouw moeten accepteren. Vrouwen en mannen zijn in het christendom nu eenmaal gelijkwaardig. Atsma herinnerde deze christenen er fijntjes aan dat dat niet waar is, omdat

het nog steeds voor vrouwen onmogelijk is om priester te worden in de rooms-katholieke kerk. Zij was van mening dat deze christenen daarom eerst in hun eigen kerk verandering in de positie van vrouwen zouden moeten brengen voordat zij hetzelfde mochten proberen in het huis van een ander.

Er werd besloten dat da. Atsma wel betrokken zou worden bij de bijeenkomsten waarin de officiële ontmoetingen werden voorbereid, maar dat zij niet aanwezig zou zijn in de ontmoetingen zelf. Na twee officiële ontmoetingen kwam van de moslimse kant echter het verzoek om da. Atsma ook aanwezig te laten zijn bij de officiële bijeenkomsten. De moslims zouden dan ook een vrouw afvaardigen, die dan als tolk zou optreden. In de praktijk komt het erop neer dat da. Atsma als enige vrouw in de vergaderingen aanwezig is. Een bijkomend voordeel kwam aan het licht toen een van de officiële bijeenkomsten van de werkgroep werd gehouden in een moskee in Heemskerk. Toen mevrouw Atsma daar aankwam, werd haar gevraagd om eerst bij de vrouwen te komen. Later zat zij bij de mannen en nog later weer bij de vrouwen. Zo was zij de enige die contact van beiderlei konne.

In de loop der jaren is de werkgroep het centrum geweest van diverse activiteiten. Een van de eerste initiatieven was dat bij de opening van een nieuwe moskee in Beverwijk een Turkse bijbel aan de moskee werd gegeven. Naderhand bleek deze bijbel erg nuttig, omdat hij in de gesprekken die later volgden, vaak geraadpleegd is.

In december 1993 werd er een gezamenlijke bijeenkomst gehouden in een rooms-katholieke kerk, waar ook de politicus Krayenbrink het woord voerde. Deze bijeenkomst was onderdeel van een actie waarin christenen en moslims gezamenlijk meel, suiker, olie en conser-

ven inzamelden voor de moslims in Bosnië.

In een andere bijeenkomst ging men door middel van sketches in op de cultuurverschillen die er tussen Turkse moslims en Nederlandse christenen bestaan. Zoals eerder gezegd, hebben sommige moslim mannen er bezwaar tegen een vrouw een hand te geven. Een Nederlandse vrouw steekt haar hand uit, die vervolgens botweg geweigerd wordt, wat een koude douche voor hen is, behalve als ze begrijpen wat de achtergrond is van dit gebaar. Turkse moslims daarentegen begrijpen niet dat Nederlanders maar één koekje aanbieden. Dat vinden zij weinig gastvrij. Zij bieden de hele schaal aan.

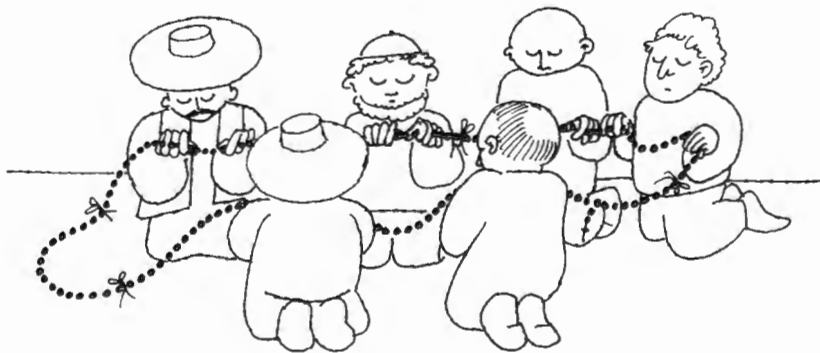
Daarnaast geven verschillende leden van de werkgroep in eigen kring nogal eens voorlichting over de andere religie en de omgang met gelovigen daaruit.

Overigens blijkt de animo voor de wat grotere gezamenlijke activiteiten bij moslims beduidend groter dan bij de christenen. De werkgroep moet altijd erg zijn best doen om ervoor te zorgen dat er ook een redelijk aantal christenen aanwezig zijn.

Een hoogtepunt vond plaats op 9 maart 1996. Toen werd in een rooms-katholieke kerk een gezamenlijke gebedsdienst gehouden, georganiseerd deze

keer door een commissie van vier moslim en vier christen vrouwen. Er waren meer dan tweehonderd christenen in de kerk, toen om kwart over zeven de moslim vrouwen, begeleid door hun mannen, de kerk binnenkwamen. Het thema van de gebedsdienst was 'In Gods naam geroepen tot zuster- en broederschap'. Na een welkom, werd door een meisje van het Rooms-Katholiek Jongerenkoor Heemskerk een lied gezongen. Vervolgens werd de Fatiha, het eerste hoofdstuk van de koran gelezen, eerst in zangerig Arabisch, en vervolgens in het Turks en het Nederlands. Daarna kwam een passage uit de koran (soera 49:10-13) gevolgd door een gedeelte uit de bijbel (1 Petrus 3:8-13), beide fragmenten die oproepen tot begrip voor elkaar en dan ook voor buitenstaanders. Beide lezingen werden gelezen in het Turks en in het Nederlands. Daartussenin zong een groepje Turkse meisjes een Turks lied. Na nog een Nederlands lied kwam het gebed. Daarvoor werd eerst gewezen op een gebruik dat rooms-katholieken en moslims gemeen hebben: het bidden met een gebedsnoer (bij de rooms-katholieken de rozenkrans).

Vervolgens kreeg iedereen een stukje touw met bruine kralen dat hij of zij aan beide kanten moest vastknopen aan het touw van de burens.

Zo waren allen, moslims en christenen, tijdens het gebed met elkaar verbonden. Beurtelings werd er in het Nederlands en in het Turks gebeden. Het gebed werd afgesloten met het Onze Vader en een hernieuwde lezing van de openingssoera van de koran.

Het is veelbetekenend dat deze dienst door vrouwen werd gedaan. Heel nadrukkelijk kwam daardoor de moeilijke positie van moslim vrouwen in Nederland naar voren, niet zozeer omdat ze moslim vrouw zijn, want zo beleven zij dat niet, maar omdat zij als vrouw deel maken van een minderheidsgroep en daardoor te maken krijgen met problemen die vaak minder scherp liggen bij christenen. Te denken valt bijvoorbeeld aan de minder goede vooruitzichten op goede carrière voor hun kinderen.

Ondertussen bestaat de werkgroep meer dan vier jaar. Het belangrijkste is niet dat er problemen waren. Dat was te verwachten. Het belangrijkste is dat deze problemen overwonnen werden en dat het onderling contact door een ieder als

verrijkend wordt ervaren. Zelfs bij de conservatievere leden van de werkgroep is verandering te bespeuren en is het begrip en het inzicht in het belang van de dialoog gegroeid. - Hanneke Atsma en Freek L. Bakker

Binnen- en buitenlandse steun voor nieuwe moskeeën

Begin mei was er de halfjaarlijkse ontmoeting tussen de katholieke bisschoppen en het CDA. Kardinaal Simonis heeft bij die gelegenheid gepleit voor een staats-subsidie aan moskeeën, omdat de staat 'verplicht is een situatie te scheppen, waarin moslims kunnen functioneren'.

De staat is overigens niet de enige steun en toeverlaat voor moslims. Uit Indonesië afkomstige moslims hebben in Den Haag een voormalige Hervormde Kerk kunnen overnemen, onder meer dank zij zeer royale steun van een politiek ook invloedrijke Indonesische zakenman.

Interreligieus leren

T.G.I.M. Andree en C. Bakker (red.), *Leren met en van elkaar'. Op zoek naar mogelijkheden voor interreligieus leren in opvoeding en onderwijs*. Zoetermeer: Boekencentrum, 1996, 148 blz., f 22,50.

De school is een oefenplaats om kinderen voor te bereiden op het leven in onze samenleving. Het gaat niet alleen om gedegen kennisoverdracht op leergebied, maar de indringende vraag die in deze bundel naar voren komt is: hoe leren kinderen in deze kleurrijke en pluriforme samenleving om te gaan met elkaar?

De populatie op vele scholen is zeer verscheiden: kinderen uit christelijke gezinnen, uit niet-kerkelijke gezinnen, uit joodse, islamitische, boeddhistische en hindoeïstische gezinnen. Alle scholen krijgen vroeg of laat te maken met religieus pluralisme. De centrale vraag die in deze bundel gesteld wordt is: "Welke mogelijkheden zijn er voor interreligieus leren en interreligieuze dialoog in opvoeding en onderwijs? Hoe wordt daar over gedacht binnen de verschillende tradities?"

In deel A verwoorden drie auteurs, verbonden aan het Centrum voor Interreligieus Leren (CIL) hun visie. Zij pleiten sterk voor vormen van interreligieus leren in opvoeding en onderwijs, zowel vanuit pedagogisch/didactisch als ook vanuit theologisch oogpunt.

Hoe maak je kinderen wegwijs in deze multiculturele samenleving? Hoe leer je hen als het ware spelenderwijs hun eigenwaarde te kennen en zelfrespect op te brengen in de diversiteit van deze samenleving? Wat geven we door vanuit eigen traditie en vanuit andere tradities?

Mw. Andree noemt drie aspecten die van belang zijn voor kinderen om op een open manier in deze wereld te kunnen staan: vorming in eigenheid; openheid naar anderen; bereidheid om met en van elkaar te leren.

"Juist de school, als afspiegeling van onze samenleving, beschikt over de mogelijkheden ertoe bij te dragen dat komende generaties het anders-zijn van andere mensen niet ervaren als een bedreiging van de eigenwaarde, maar als een verrijking en een uitnodiging om van elkaar te leren en zo samen beter in staat te zijn tot werkelijk menswaardig samenleven op deze aarde" (pag. 31).

Kinderen kunnen begeleid worden in een proces van vragen leren stellen (activerende didactiek): nieuwsgierig zijn naar de belevingswereld van de ander en daar samen iets in ontdekken.

Dhr. Steegman noemt onder andere het open model, waar aandacht is voor de eigen waardenoriëntatie als ook voor die van andersgelovigen. Deze vorm van leren reikt verder dan kennis over een bepaalde levensbeschouwing. Binnen dit model is ruimte om samen te zoeken naar zingeving en betekenis.

In deel B beschrijven enkele vertegenwoordigers van het hindoeïsme, jodendom, boeddhisme, christendom en islam de waardenoriëntatie binnen hun godsdienst. De auteurs hebben een grote mate van vrijheid gekregen om hun eigen ideeën te verwoorden. Het kennen en beleven van de eigen traditie wordt heel wezenlijk gevonden. Religieus leren is soms voorbehouden aan de eigen groep: er zijn rituelen en feesten die niet gedeeld kunnen worden met andersgelovigen. Sommige auteurs geven hiermee aan dat interreligieus leren zijn beperkingen heeft.

De spanning van interreligieus leren blijft het hele boek door voelbaar. Er is geen eenduidige oplossing. Het is een aftasten en zoeken naar mogelijkheden, zoals de titel ook aangeeft. In deel C, 'Discussie', stellen Andree en Bakker deze spanning als uitdaging aan de orde. Het zoeken naar mogelijkheden wordt onder andere bemoeilijkt door de diversiteit binnen de verschillende godsdiensten zelf. Kinderen groeien op in een pluriforme samenleving. Vanuit deze werkelijkheid hebben opvoeders/leerkrachten de taak hen te begeleiden.

Deze bundel is zeer aan te bevelen voor opvoeders/leerkrachten die midden in deze kleurrijke samenleving kinderen begeleiden en opvoeden. Er is geen eind-antwoord, maar de gedachten van het CIL zijn binnen het bestek van deze bundel goed onderbouwd vanuit pedagogisch, didactisch en theologisch oogpunt. Voor veel mensen zal de grote vraag blijven: hoe pas je dit toe? Van opvoeders/leerkrachten wordt verwacht dat zij open minded zijn als ook dat zij in deze vorm van opvoeden energie willen steken.

Het gaat niet alleen om het overdragen van kennis van een bepaalde levensbeschouwing. Inlevingsvermogen en zelf ergens voor staan spelen een grote rol! Daarnaast is ook de rol van ouders niet onbelangrijk: wordt het levensbeschouwelijke onderwijs overgelaten aan de school, zodat de eigenheid van bijvoorbeeld de christelijke traditie pas daar vorm krijgt? Of mogen leerkrachten ervan uitgaan dat er een bepaalde basis is? Binnen het levensbeschouwelijke onderwijs hebben we niet alleen te maken met een multireligieuze samenleving te maken hebben. Ook het proces van secularisatie speelt volop mee. - Josien Folbert

Tegen de 'nieuwe starheid'

30 Metin Alkan e.a. (red.), *Islam in een*

ontzuilde samenleving. Discussies over vrouwenemancipatie, kunst en onderwijs, Amsterdam: Koninklijk Instituut voor de Tropen, ISBN 90-6832-258-3

Voor jonge, moderne moslims in Nederland wordt een belangrijk forum gecreëerd door Soeterijn, theater en cultureel centrum van het KIT, Koninklijk Instituut voor de Tropen, in Amsterdam en zijn evenknie in Rotterdam, het centrum en theater De Evenaar, bij het Volkenkundig Museum. Op beide plaatsen zijn regelmatig vooraanstaande feministen, sociologen, controversiële en on-orthodoxe theologen te horen. Een groeiend aantal jonge Nederlandse moslims weet de weg naar deze podia te vinden.

Twee programma's van het KIT uit de laatste twee jaar werden gebundeld in een prachtig boekje *Islam in een ontzuilde samenleving*, waarin op verschillende wijze geluiden tegen een 'nieuwe starheid' klinken: hier komen mensen aan het woord die wel creatief binnen een islamitische traditie zouden willen leven, maar een gloeiende hekel hebben aan een overmaat van geboden en verboden. Het meest rigoureuus is wellicht Ghassan Ascha, die van mening is dat de sjarie`a, de maatschappelijke voorschriften van 'de' islam, de vrouw in een minderwaardige positie plaatsen en houden. "Daarbij is van belang om te melden dat op het gebied van het geloof en de rituele voorschriften, vrouwen en mannen, althans in de Koran, gelijkwaardig zijn." (blz. 34) Allerlei processen van herinterpretatie en vernieuwing bieden toch alleen maar lapwerk. "De enige juiste manier om van het huidige dilemma los te komen, is de Koranverzen omtrent de maatschappelijke positie van de vrouw als tijdgebonden te beschouwen." (blz. 54). Tijdgebonden betekent hier dus: verouderd en niet meer geldig!

Toch vinden we in deze bundel nog

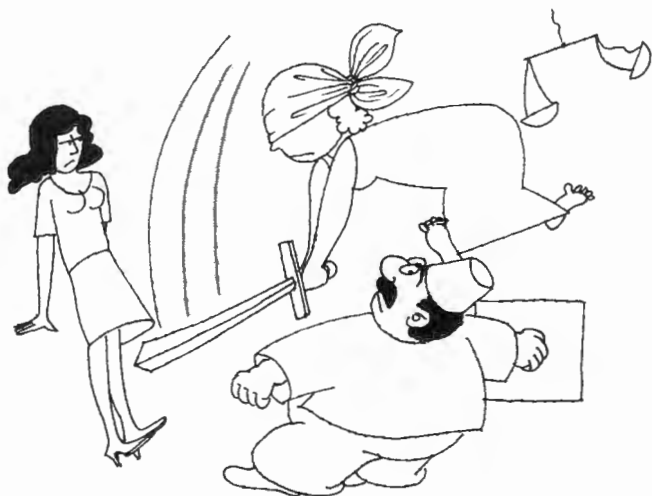

boeiende pogingen tot vernieuwing en herinterpretatie, vooral in de bijdragen van Omaima Korz-Noor, Riffat Hassan en Azza M. Karam. Esmé Choho hekelt het belang van 'eer en maagdelijkheid' van de jonge vrouw, waardoor zij niet mag doorstuderen, niet 's avonds weg mag en zeker niet alleen mag wonen, laat staan 'daten'. Een felle bijdrage ook van Metin Alkan, die de islamitische basisscholen veroordeelt als pogingen van een verstarde islam om een machtspositie te behouden: "Als deze leiders met religie alleen hun eigen traditie bedoelen, die superieur is aan overige religies en die als enige waarheid wordt beschouwd, en als zij met een religieuze basis een uiterst conservatieve en orthodox-islamitische basis bedoelen, dan verwarren zij geloof met overtuiging,

Een geleerde en gelukkige echtgenoot die asiel kreeg

Nasr Hamid Aboe Zaid, *Vernieuwing in het islamitisch denken. Een wetenschappelijke benadering*, Amsterdam: Bulaaq, 1996, 175blz., ISBN 906460 0179, f 29,50

Sinds enige tijd is Aboe Zaid ook in Nederland nieuws voor gewone kranten: door zijn radicale stellingname werd deze hoogleraar Arabisch aan de Universiteit van Cairo verdacht van ketterij. Voor een islamitische rechtbank werd dit één keer wel, dan weer niet bevestigd. Een en ander betekende wel een gerechtelijke uitspraak waardoor hij tot ketter-ongelovige en niet-moslim werd verklaard. Daardoor zou zijn huwelijk ook automatisch zijn ontbonden.

begeleiding met doctrine, en oriëntatie met ritueel. Een dergelijke opvatting van de islamitische identiteit is niet in het belang van kinderen." (blz. 139) Eenzelfde felle boosheid is te vinden in de portretten die Arthur van Amerongen maakte van kunstenaars uit de Arabische wereld, die in Nederland werken. - KS

Het echtpaar (Aboe Zaid's vrouw doceert Frans aan dezelfde universiteit) is bij elkaar gebleven maar heeft wel met graagte een uitnodiging aanvaard om een jaar in de serene rust van de Leidse Universiteit te kunnen (ver)werken. Dr. Fred Leemhuis, bekend als Koranvertaler, heeft de affaire de laatste jaren van nabij meegemaakt als

Directeur van het Nederlands Instituut in Cairo en samen met Rob Leemhuis heeft hij een selectie uit het werk van Aboe Zaid vertaald, van een inleiding en verklarende aantekeningen voorzien.

Het werk van Aboe Zaid beweegt zich veelal op abstract, academisch niveau. Eerder worden de contouren van een toekomstige Koranstudie uitgestippeld, dan dat de weg wordt begaan. In voorzichtige formuleringen pleit hij voor een studie van de context van de eerste ontvanger, de profeet Mohammed en van de taal van de eerste ontvanger: "Dat was niet een keuze voor een leeg omhulsel waarin de boodschap verpakt werd, ook al wordt dat door het huidige religieuze discours zo gezegd." (blz. 74) Aboe Zaid kiest resoluut voor de Mu'tazila opvatting, dat de Koran geschapen is: de koran is een historisch feit, in onze geschiedenis.

De concrete voorbeelden die Aboe Zaid aangeeft hebben alle betrekking op de maatschappelijke bepalingen van de islam: gelijkheid van man en vrouw, bescheidenheid van religieuze leiders als het gaat om economische voorschriften of richtlijnen, gelijke rechten voor moslims en niet-moslims. Zijn vernieuwd islamitische denken speelt zich wel helemaal af binnen de Arabische wereld en andere moslims zullen af en toe iets van Arabisch chauvinisme speuren in zijn verheerlijking van het Arabisch. Het moderne Egyptische taalgebruik komt ook naar voren in enkele stevige uitspraken over het zionisme: "Als we op het nationale en het Arabische vlak het racisme en het zionisme bestrijden, die mensen naar hun geloof discrimineren, en het oprichten van een zionistische entiteit op de basis van dit dogma afwijzen, en het stichten van één staat voor alle religies eisen, wat hebben we er dan aan als we op het niveau van het religieuze discours heiligen wat we in het politieke discours afwijzen?" (blz. 117)

De vertaling is uitstekend leesbaar. Ik twijfel alleen of toch niet op blz. 120 de jilbaab als vrouwelijke hoofddoek verward is met de jallabiya voor de mannen. Maar dat mag niet storen, want hier moet toch de discriminatie worden ontkend! - KS

Een monument voor Mohammed

Karen Armstrong, *Muhammad. A Biography of the Prophet*, London: Victor Gollancz, 1995 (pb: eerste editie uit 1991), 290 blz., f 31,75; Mohammed. Een westerse poging tot begrip van de islam, Amsterdam: Anthos, 1996, 319 blz., ISBN 90-414-0053-2, f 39,90

Karen Armstrong werd bekend door haar *Geschiedenis van God* en ging daarna verder met een biografie van Mohammed. Niet in de eerste plaats omdat er een gebrek aan informatie over de persoon van Mohammed is, maar vooral omdat er een groot wantrouwen, desinformatie en vijandige vooroordeel over de profeet van de islam is. De beschikbare boeken vond zij ofwel geschreven 'voor hen die al geloven' dan wel voor de studeerkamer van de geleerden, maar in ieder geval ongeschikt om het grote publiek een eerlijk beeld te geven. Zij begint haar boek dan ook met een uitvoerige tentoonstelling van de vooroordelen, psychologische wapens in de christelijke oorlogvoering tegen de islam, die precies 900 jaar geleden met de eerste kruistocht van 1096 begon. De Engelse historicus Norman Daniel vatte die mistekening in 1960 al samen in zijn boek *Islam and the West, the Making of an Image* en kwam toen tot de conclusie, dat de vijandbeelden die de kruistochten moesten ondersteunen, nog steeds functioneerden. Ook de moderne informatievoorziening heeft daar volgens Armstrong's eerste hoofdstuk "Mohammed de vijand" nog niets we-

zenlijks aan kunnen/willen veranderen. Zou het Karen Armstrong zelf wel lukken? Zij heeft in ieder geval haar best gedaan en af en toe heb ik in kantlijn een aantekening gezet: toch wel erg apologetisch! Dat is bijvoorbeeld duidelijk het geval op p. 81 waar zij schrijft, dat Mohammed niet de perverse wellusteling was van de westerse legendevoering, maar 'iemand die een vrouw nodig had als geliefde vriendin en minnares': dat is aardig gevonden, maar de harde feiten zeggen te weinig over het persoonlijke liefdesleven van Mohammed om het ene of het andere te mogen zeggen. Dat is toch een beetje het niveau van het benadrukken van de menselijkheid van Jezus door een liefdesrelatie met Maria van Magdala te suggereren!

Op steviger historisch en feitelijk vlak begeeft Armstrong zich bij de beschrijving van de economische achtergrond van de ethische boodschap van Mohammed. Iedereen die maar even in de Koran heeft gebladerd, moet de sterke ethisch-economische boodschap zijn opgevallen. De armen, weduwen, wezen, worden stevig verdedigd en de rijken aangevallen alsof Amos of een van de sterkste Joodse profeten voor hun belangen opkwam. De islam-wetenschap neemt in grote meerderheid aan, dat Mekka een opkomend handelscentrum was, waar nieuwe rijken het heft in handen hadden. Hun oude gedichten, tradities en zeden stamden nog uit de nomaden-tijd, waar de stamhoofden voor iedereen zorgden, maar zij wilden nu vooral voor zichzelf zorgen. De nieuwe rijke handelaren wilden vooral individuele winsten maken en opnieuw investeren, waardoor de traditionele solidariteit binnen de stam der nomaden verdween, en een stad ontstond zonder sociale ethiek of voorzieningen. Voor die nieuwe handelsklasse preekte de eerste echte

'stadsreligie' een ethiek van verantwoordelijkheid voor de zwakken, delen vóór het op het laatste oordeel te laat zou zijn.

Armstrong volgt hier de orientalistische traditie van Goldziher tot Watt. De kritiek van Patricia Crone op deze 'handelsvoorsprong' van de islam wordt hier niet vermeld. Wel wil Armstrong de opkomst van de islam niet reduceren tot een reactie op economische verandering. Zij kritiseert terecht, maar nu misschien ook wel gemakkelijk, Watt en Rodinson van een te eenvoudig-Marxistische kijk op de oude zaken. De belangrijkste 'bron' voor de boodschap is immers de Koran en die staat zo propvol met God in zijn vele gedaanten van 99 namen, dreigingen en beloften, dat een te gesecculariseerde kijk op deze openbaring niet terecht zou zijn. Vooral via een rijke selectie uit Koran-gedeeften, die in de Mekkaanse periode zijn geopenbaard, komt hier een beeld naar voren van de strijdende profeet, religieus en politiek activist in een hem vijandige omgeving. De polemische vastberadenheid, maar ook de rijke gedachtenwereld, groot Godsvertrouwen eerder dan haat voor de tegenstander, komt in het proza van de geroutineerde schrijfster prachtig naar voren.

Het leven van Mohammed wordt ingedeeld in twee periodes: een Mekkaanse (van 570-622), waarin hij zijn ontwikkeling doormaakte en na 605 onder veel miskenning als profeet optrad, en één in Medina (622 tot zijn dood in 632), waarin hij steeds duidelijker de geestelijk én politiek leider van heel het Arabische schiereiland werd. Watt noemde zijn biografie uit 1961 zelfs: *Muhammad, Prophet and Statesman*. In de westerse islamwetenschap heeft de Mekka-periode altijd de meeste sympathie gekregen. Taalkundig werden de gedeelten van de koran uit die periode

als meeslepende poëzie beschouwd, de Medinagedeelten werden als droge wetten gezien. De 'jonge Mohammed', pleitbezorger voor Gods eenheid en de zaak van de armen, moest het afleggen tegen de 'oudere Mohammed', verstandig en bedachtzaam politicus, die op zijn tijd natuurlijk ook compromissen moest sluiten.

Mohammed was uiteindelijk een succesvol profeet, dat is misschien ook wel het dramatisch moment in de beoordeling geworden. Als politicus heeft hij een aantal compromissen gesloten, beleid uitgezet en uitgevoerd, dat in zijn eigen tijd en later tot afkeuring heeft geleid. Dat hij in Medina, enige tijd na de dood van zijn eerste echtgenote, met enkele andere vrouwen (of eigenlijk: met hun stammen en clans) een huwelijk sloot, leverde hem politiek voordeel en huiselijke onlust op. Hetzelfde kunnen we lezen in de biografieën van die andere grote religieuze figuren als Abraham, Jacob, Salomo. Hij heeft, als Mozes, Jozua, Elija en David tot zuivering en oorlog besloten, maar geen van allen is het zo kwalijk genomen als de Arabische profeet.

Armstrong heeft een eerlijk, respectvol en vooral sympathiek monument voor Mohammed willen oprichten. Dat is zeer belangrijk. De huidige islamwetenschap, maar ook dialogoogtheologie, legt wellicht teveel de nadruk op de Koran als de belangrijkste leidraad voor moslims. "Zoals Jezus in het Christendom de bemiddeling is tussen God en de mens, zo is de Koran, ontstaan vóór alle tijden, ongeschapen, de bemiddeling tussen God en de mens." Dat is de boodschap van Hendrik Kraemer en velen na hem. Deze ietwat 'protestants-puriteinse' vergelijking wordt soms graag ontvangen door moslims, die ook de menselijkheid van Mohammed benadrukken. Maar het zet de Koran wel in

een a-historische abstractie en tijdloosheid. De moderne westerse mens kan geen koran lezen, als dat niet tevens het woord van God is, gericht tot een concrete maatschappij en via een zeer markante en verheven mens (die natuurlijk niet volmaakt, zondeloos of tijdloos hoeft te zijn). Armstrong heeft een monument geschreven voor de bringer van de Koran en de islam. Wie de eerste 150 bladzijden heeft gelezen, mag nog wel moeite hebben met de laatste honderd, waar we worden geconfronteerd met etnische zuivering van de Joden uit Medina, de vuile handen van een groots profeet. Mag dat? Kan het anders? "Wie zonder zonden is werpe de eerste steen...": de profeet uit Nazareth heeft dan wat marktkramen van handelaren omver geworpen, zijn leerlingen zwaarden laten dragen en ze een enkele keer laten gebruiken, maar hij had geen politieke verantwoordelijkheid over een groot rijk, evenmin als de Boeddha. Het succes van Mohammed de profeet, die bestuurder werd van een wereldrijk-inwording, is ook het moderne Mohammed-probleem geworden. Het debat is niet opgelost, maar dit boek is een belangrijke bijdrage tot een eerlijke waardering van religie in het algemeen en islam in het bijzonder.

Moslims spreken de godsnaam ALLH uit als Allah met een stevig vette nadruk op de dubbele 'l'. Maar om dat in de Engelse uitgave overal af te drukken als al-Llah is toch echt komisch en absoluut een letter te veel. Ik heb het nog nooit bij moslims gezien en vraag me echt af wie dit haar wijs gemaakt kan hebben. Verder is het boek op uitstekende werken gebaseerd en zeer verantwoord gepopulariseerd. De Nederlandse vertaling heeft deze eigenaardige vorm van de godsnaam weer gecorrigeerd evenals het rare Qu'ran, dat in de Engelse versie werd gebruikt. Overigens: ALL[a]H is

ook een tetragrammaton, vierletterwoord, net als de heilige Hebreeuwse naam; de kabbalistische theologen kunnen aan beide kanten elkaars mathematische vondsten gebruiken, zoals op velerlei fronten joden, christenen en moslims elkaars geschriften net zo vaak gebruikten, overschreven en bestudeerden als bestreden. - KS

Islamisme temidden van andere -ismes
L. Toscare, *L'islam. Un autre nationalisme?* Paris: Harmattan, 1995, 219p. 120

Toscane plaatst de vele islamitische bewegingen die de laatste decennia van zich laten horen in de context van de Nieuwe Wereldorde. Daarbij komt met name de vraag aan de orde in hoeverre het reveil van de Islam gezien kan worden als veroorzaakt door culturele, politieke dan wel economische motieven. Een dilemma dat in het onderzoek naar de herkomst van islamistische bewegingen nog steeds niet afdoende kon worden beantwoord. Toscare plaatst het islamisme binnen het perspectief van de meest recente geopolitieke gebeurtenissen, namelijk de Golfoorlog en de ineenstorting van de USSR. De achtergrond van het islamisme moet derhalve gezien worden als een afwijzing van het neoliberalisme dat wereldwijd oprukt. Islamisme kan worden gezien als een alternatief van het falende communisme en de neokapitalistische wereldorde. Islamisme is een beweging met name binnen de Derde Wereld die terzake haar idealistische motieven serieus genomen moet worden, omdat het een rechtstreekse kritiek impliceert op de alomvattende gevolgen van de neokapitalistische wereldorde voor de non-haves. - M. van den Boom

Aandacht voor Algerijnse slachtoffers
N. Dala & W. de Neuter, *Allah weent om Algiers*, Icarus/Standaard 1995,

190p. 615

Sinds drie jaar zijn in Algerije als gevolg van de terreuraanslagen van islamitische, fundamentalistische milities of vergeldingsacties van de Algerijnse strijdkrachten vele duizenden doden gevallen. De auteurs werpen op basis van grondige documentatie licht op de achtergronden en motieven van de gewelddadigheden. De auteurs schetsen een somber beeld van het hedendaagse Algerije, waar intellectuelen en journalisten gedood worden dan wel het land moeten ontvluchten. Een vergeten groep in de analyses van het Algerijnse fundamentalisme betreft de positie van de vrouw die over het algemeen weinig te verwachten heeft van het religieuze fanatisme dat fundamentalistische jongeren voorstaan. Het boek laat zich lezen als een schokkend journaal over het dilemma waarin Algerijnen die de beginselen van democratie en pluralisme verdedigen zich thans bevinden: het uitzicht van een totalitaire staat op basis van -in oorsprong- rechtvaardige religieuze idealen. - M. van den Boom

Inventarisatie van kleine maar nodige hulp

Sabine Zwiers e.a., *Oorlog in voormalig Joegoslavië, een tragedie zonder eind? De kleine dingen die we kunnen doen*, Utrecht: Pax Christi, 107 blz., f 12,50

Het grootste deel van deze informatieve uitgave is gewijd aan de meer dan honderd humanitaire organisaties die zich vanuit of in samenwerking met Nederlandse initiatieven inzetten voor democratie, mensenrechten, vrede en verzoening in het voormalig Joegoslavië. Eern inleidend hoofdstuk geeft een overzicht van het tragische proces van de desintegratie van Joegoslavië. - KS

CURSUSSEN EN ONTMOETINGEN

* Tot 23 juni is in het Amsterdams Historisch Museum nog te zien de tentoonstelling: "Anatolië in Amsterdam". Centraal staat een serie foto's van het stadje Kesikköprü, in culturele vriendschap verbonden aan de stadswijk Bos en Lommer. Daaromheen vinden we een groot aantal impressies en geliefde dingen van jonge Turken uit Amsterdam. Tijdens de tentoonstellingsperiode moet dit laatste nog blijven groeien!

* Het Rotterdams Volkenkundig Museum heeft nog steeds de grote tentoonstelling over islamitische kunst **Dromen van het Paradijs**. Daarnaast zijn er tot 1 september twee kleinere exposities: **OpPosities** laat werk zien van vijftien vrouwelijke kunstenaars, schrijvers en mode-ontwerpers, die reageren op haar islamitische achtergrond; daarnaast is er een overzicht van moderne ontwikkelingen in de Arabische kalligrafie. Op 30 mei worden drie documentaires over 'mondige' moslimvrouwen vertoond, *Femmes d'Islam* van Yasmina Benguigui. Tel.: 010-411 22 01.

* Op 23 mei houdt het BSJ, Brabants Steunpunt Jeugdwelzijn een studiedag als afsluiting van het project: "Levensbeschouwelijke vorming voor allochtone jongeren met een islamitische achtergrond". Sprekers zijn Prof. Trees Andree en Mevr. Sajidah Abdus

Sattar. Info: 073-6139921.

* Woensdag 29 mei, 15.00-17.00 uur wordt het boek *Geloven in het Midden-Oosten*, samengesteld door Henriëtte Kraemer en Joop Verdonk gepresenteerd in het gebouw van de Raad van Kerken in Nederland, Wilhelminalaan 5 te Amersfoort. Sprekers zijn o.m. Rabbijn Awraham Soetendorp, Imam Hamzah Zeid Kailani en Prof. D.C. Mulder. Info en opgave: Raad van Kerken, Wilhelminalaan 5, 3830 HN Amersfoort.

* Kerk en Wereld in Driebergen organiseert op 23 en 24 november een **ontmoetingsweekend voor gemengde relaties: moslims-christenen**. De bedoeling van het weekend is: mensen in contact te brengen voor uitwisselingen over hun ervaringen. Vragen zijn onder meer: hoe ga je met je (schoon-)familie om? Hoe kun je je trouwdag regelen? Als er kinderen komen: wat wil je hen meegeven. Info: Martina Heinrichs of Josien Folbert, tel. 0343-512241.

* In de periode november-december 1996 organiseert de **Hogeschool Venlo**, afdeling Hoger Onderwijs voor Ouderen, HOVO, 6 (dinsdag-)middagen onder de titel **Moslims in Nederland**. Organisatie is in handen van Berry van Oers van BEGRIP/Cura Migratorum. Info en opgave: Fred Baskind, 077-3546666

begrip

Luybenstraat 17
5211 BR 's-HERTOGENBOSCH
Tel. 073-6145159 (tstnr. 3)